

Snijeg pada, i hoće i neće,
Zdravko s četom proletera kreće .
Ide Zdravko, barjak mu se vije,
Vrbas gazi i fašiste bije ...

?

!

JL

KRIZA

14. april 1942:

U Londonu održana sednica Komiteta odbrane Velike Britanije. Prisutan predstavnik SAD. Rešeno da se tokom 1942. godine zaustavi prodor nemačko-italijanskih snaga u Maroko i Alžir, a da tokom 1943. otpočne invazija savezničkih snaga u Francusku.

14. april:

J. V. Staljin V. S. čerčilu: »Uza sve poteškoće na sovjetsko-nemačkom frontu, kao i na drugim frontovima, ja ni jednog trenutka ne sumnjam da će moćni savez SSSR-a, Velike Britanije i SAD slomiti neprijatelja i omogućiti punu pobjedu.«

16. april:

Poglavnik NDH Ante Pavelić izdao propis o držanju jedinica u toku okupatorsko-kvislinške operacije u istočnoj Bosni i Hercegovini (tzv. treće ofanzive) protiv jedinica NOP i DV Jugoslavije: uzimati taoce; ubiti svakog onog ko se zatekne bez oružja u zoni operacije; ubijati zarobljene partizane; uništavati kuće i naselja koja, po oceni komandi, mogu koristiti partizanima; na »očišćenim« područjima odmah uspostaviti posade i ustašku vlast.

23. april:

Vrhovni komandant NOP i DV Jugoslavije Josip Broz Tito uputio u Moskvu depešu o kojoj oštro protestuje zbog emisija Radio-Londona koje popularišu Dražu Mihailovića i njegove četničke formacije kao borca protiv okupatora, pa traži da radiostanica »Slobodna Jugoslavija« populariše V5 NOP i DV Jugoslavije i borbu partizanskih jedinica.

29. april:

Predsednik izbegličke vlade Kraljevine Jugoslavije ponovo tražio da ministarstvo inostranih poslova Velike Britanije izdejstuje kod vlade SSSR-a da se partizani stave pod komandu Draže Mihailovića.

Proleterski bataljon od 270 boraca formirali smo za popunu Prve proleterske brigade, a mobilnije, pokretne, čvrste vojne formacije, koje su trebale da djeluju na našem terenu, i da budu naše udarne čete i bataljoni – u sastavu odreda, ali nevezane za odredsku teritoriju.

Od formiranja Operativnog štaba, tokom marta, aprila, pa i maja, u više navrata smo pisali štabovima odreda:

»Stvorite što više pokretnih četa i bataljona odabirući za ove jedinice valjan starješinski kadar. Jedinice treba da žive pravim vojničkim životom ... U ove bataljone primati samo ljudstvo koje ćete moći upotrijebiti za izvršenje svih zadataka koje mu dodijelite ...«

Nije to išlo ni lako, a ni brzo. Čak i u maju, proces stvaranja udarnih jedinica se u nekim odredima razvijao sporo, v/ U Petom odredu smo, na primer, morali intervenisati, ponavljajući naređenje: »što prije formirajte čete i bataljone«, »što prije... održite jedan vojno-politički kurs«, »što prije ... jedinice učvrstite i očistite od petokolonaških i kolebljivih elemenata«, »držite se partizanskog načina ratovanja, izbjegavajući krute frontove«. U jednom od tih pisma Slavku Rodiću, mladom i energičnom komandantu Odreda, oštro sam prigovarao što još nisu »od tolikog ljudstva ... stvorili niz udarnih jedinica«.

Iz Jošavke, gde smo 26. marta premestili Operativni štab, poslali smo u sve odrede uputstva o stvaranju pokretnih jedinica, o osnivanju vojno-političkih kurseva za omladinu, o povezivanju vojske i pozadine ... U Jošavki smo imali male snage, samo Jošavičku četvu u kojoj je Rade Radić imao najviše autoriteta, i štapsku zaštitnicu – vod boraca pod komandom Stanka Šljivića. U selu je bila i prihvatna bolnica u kojoj je dr Danica Perović lečila Doktoru Mladenu i grupu ranjenika.

U zaštitnici Operativnog štaba bilo je 15 ili 16 drugova. Najviše ih je bilo iz Trećeg odreda. Za njih sam obično govorio da su to »Šolajini momci«. Njihov komandir je

bio Meho Kesten, onaj mrkonjićgradski kovač, koji je pomagao Šolaji da se izvuče 26. februara iz Mrkonjića. Trebalo je da ta grupa uđe u sastav Proleterskog bataljona Zdravka Čelara, ali su zakasnili i ja sam uz Štab zadržao Kestena, Derviša Halaća, Mehmeda Karahodžića, Mehu Buzeka, Petra Jašikovića, Milana Rogića, Milu Jandrića... Osim te grupe, u Štabu su krajem marta bili i drugovi iz partijskog rukovodstva banjalučkog okruga (Rajko Bosnić je bio sekretar), pa Mile Ličina (sekretar Operativnog štaba) i Edhem Karabegović Ledo, štapski ekonom, jedan od najpoznatijih organizatora radničkih štrajkova u Banjoj Luci.

Za onih nekoliko dana, koliko sam bio u Jošavki, krajem marta, najviše sam se zadržao u kući Danila Vukovića, pored železničke pruge, gde je lečen Mladen Stojanović. Već se bio lepo oporavio, i mogli smo satima razgovarati. Ostajao bih pored njega dok dr Danica Perović ne bi brižno molila:

– • Umoran je, družite komandante, ostavite ga da počine.

Iz svih odreda, a i iz mnogih bataljona i četa, stalno su nam stizali kuriri. Javili su nam se i Osman i Danko iz Čelarevog bataljona – proleter i su odlično napredovali, i gde god bi naišli na četnike, slamali su njihov otpor ili ih razoružavali. Stigao je i kurir od Pucara s Kozare – on je tamo, posle partijske konferencije održane 25. marta, počeo formirati Udarni bataljon, koji je trebao da sa severa krene protiv četnika na Manjači. Poslednjeg dana marta neki kršni Grmečlija je doneo pismo Milorada Mijatovića, i on je pisao o protivčetničkom Udarnom bataljonu – čete se upravo prikupljaju i »kreću da svom snagom udare na Dreno vi čevu bandu«.

Oko podne 31. marta dogovorio sam se s Mladenom da odem do Maslovara i dalje na jug i obiđem neke čete 2. i 3. bataljona Četvrtog odreda. Doktor je već mogao i da hoda. Sam je ustajao. Glava mu je bila još zavijena, ali sve je išlo nabolje. I Danica je bila zadovoljna. Doktor je izlagao svoje planove:

– Čim razbijemo četničku bandu, udarićemo na Prijedor ...

Kad sam se vratio u Štab, zamolio sam Ličinu da jednog od Grmečlija, koji su ostali s nama, Dušana Kerkeza, pošalje po mog konja. Kerkez je uskoro došao uzbuđen:

- Druže komandante, nema konja!
- Videćemo! – rekoh, ne sluteći o čemu se radi.

Sa Kerkezom sam otišao u štalu. Mog konja zaista tamo nije bilo. Ali bio je jedan drugi, i to osedlan. čini mi se da je to bio konj Danka Mitrova, ili od nekog drugog iz štaba Četvrtog odreda. Odmah sam ga uzjahao, a Kerkezu rekao da i za sebe nađe konja. Oko 16 časova smo odjahali iz Jošavke. O tome kuda idem znali su samo Mladen Stojanović i Milan Ličina, koga sam pre polaska upozorio da budno pazi na put od Banja Luke, jer se moglo očekivati da će ustaše izvršiti prodor preko Ponira prema čelincu i opkoljenom garnizonu u Kotor Varoši.

U Jošavičkoj četi nismo primetili nikakvo previranje, iako je nekom prilikom bilo govora o sumnjivim vezama Radićevog prijatelja. No, ni on, ni itko drugi nije do kraja marta petokraku zamenio kokardom. Rade Radić nas je brinuo zbog očigledno iskazivane malodušnosti, ali nismo mislili da je već s Tešanovićem i Drenovićem – a istovremeno s gestapovcem Rigerom – skovao zaveru protiv ustanka. Samo smo – Mladen i ja – razgovarajući o Radiću, smatrali da bi mu trebalo dati neku novu dužnost.

Od Jošavke smo Kerkez i ja jahali na jug. Snega po planinskim putevima više nije bilo, tek na vrhovima Skatavice i Uzlomca se mestimično belilo. Spustili smo se najpre u Šnjegotinu, a već uveče 2. aprila smo stigli u Maslovaru. Štab Maslovarske čete je bio u nekoj dugačkoj prizemnoj kući polupanih prozora i vrata. Komandir čete je bio Luka Radetić, vitak, svetlokos mladić, po izgledu mlađi nego što je bio (imao je tad 24 godine). On je četu preuzeo u februaru, posle napada na Kotor Varoš, kad je poginuo prvi komandir Maslovarske čete Milan Bubić. Radetić je bio polupismen seljak, s Čemernice, iz seoceta ćukovac. Komesar čete, stari banjalučki komunist Idriz Maslo, oduševljavao se Radetićevim herojstvom. Pričao mi je da su Radetić i komandir Skendervakufske čete Dujko Komljenović »prvi partizani s Čemernice«, i o poslednjem napadu na Kotor Varoš, kad je Luka prodro u neprijateljski odbrambeni raspored, bombama likvidirao dva bunkera i ubio više ustaša; kad je stiglo naređenje za povlačenje, ostao je poslednji na najisturenijem položaju i držao odstupnicu dok se svi drugovi nisu izvukli iz grada.

- Pretjeruje komesar! – skromno se izvlačio Luka.

Lepo su se slagali. I Luka je bio član Partije, od jeseni 1941. Pričali su mi o prolasku Proleterskog bataljona kroz Maslovare i o razbijenim četnicima, koji su se »zavukli u mišje rupe, ali već izlaze i postoji opasnost da se ponovo okupe«.

– A je li vaša četa sigurna?

Luka nije bio zadovoljan. Instinkt mu, kaže, govori da nešto nije u redu; osjeća, veli, da se nešto sprema, ali sam nikako (da dokuči šta to banda sprema i ko su ti koji rovale. Maslo nije hteo ni da čuje o mogućnosti puča u svojoj četi:

– Ima nekih koji srbuju više nego što treba, ali smiriće se!

Bio bih mu, verovatno, poverovao da nam popodne 3. aprila nije stiglo obaveštenje o četničkom puču i zločinu u Jošavki. Vest me je zaprepastila. Po prvim podacima o tragediji u Jošavki, shvatili smo da se niko od naših drugova nije spasio. Zatražio sam od Idriza i Luke da izaberu jednog pouzdanog borca i da ga odmah pošalju u Proleterski bataljon s mojim pismom. Osmana i Danka sam obavestio o zločinu, o tome kako je na štabove »napad izvršen mučki i noću, tako da nijednome drugu nije pošlo za rukom da se spasi«; kako je iste noći napadnuta naša ambulanta u kojoj su »banditi Rade Radića, i na čelu s Radom Radićem, poklali sve naše bolesne i ranjene drugove«. Javio sam im da je ubijen i Mladen, a po svojoj prilici i dr Danica Perović. U Maslovarima nismo znali da su Osman i Danko još 2. aprila detaljnije nego mi obavješteni o zločinu, i da su pre nas obavješteni – i istovremeno mi pisali – kako su »četnici odveli sa sobom u šumu« doktora Mladena, »gde su ga prisiljavali da piše razna kapitulantska pisma da bi ga na kraju ubili, tim prije što taj drug to nije htio učiniti«. Danko je, takođe 2. aprila, saznao za četničke pučeve u Brezičanima i Branešcima, gde su izdajnici ubili Dankovog oca Lazu Mitrova i baku, očeku majku, i »popalili kuće mnogim narodnim borcima«.

Do kasno u noć 3. aprila razgovarao sam sa Lukom i Idrizom o jošavačkom zločinu i opasnosti od širenja četništva.

Mnogi među nama su tek posle zločina u Jošavki počeli razmišljati o Radi Radiću. I sam sam bio sklon da njegovu ćutljivost napišem tuzi zbog pogibije sina. Ja uopšte nisam

znao da je Rade Radić davnašnji član četničkog udruženja »Sloboda ili smrt«, a ni slutili nismo da je već u vreme formiranja Operativnog štaba bio povezan s njemačkim špijunskim punktom u Banjoj Luci. Sam Radić je 1944. godine u nekoj banjalučkoj krčmi rekao Žarku Lastriću, bratu prvoborca Zdravka Lastrića Jegora, da nije kriv za Jegorovu smrt. Jegor je ubijen u Jošavki, ali Radić nije naredio ubijstvo, nego – tvrdio je – »njemački hauptman, koji je rukovodio pučem«. Čini mi se da veze Radića s Gestapoom nismo uspjeli razmrsiti, ali smo uskoro posle puča u Jošavki uhvatili nemačku špijunku, suprugu gestapovca Petra Rigerera, koja je prilikom ispitivanja u štabu Četvrtog odreda priznala kako je dobila zadatak da iziđe na slobodnu teritoriju, da se uvuče u neki od naših štabova i otkrije »pojedine rukovodioce, a specijalno Mladena Stojanovića«. Špijunka Riger je zajedno s mužem trebala da »na svaki način« izazove »razdor u partizanskim jedinicama«. Gestapo ih je zadužio za organizovanje pučeva. Rigerica je takođe priznala da je upućena na Radu Radića: »Preko njega i pomoću njega, trebalo je da ostvarimo sve ovo! Tako je i učinjeno, sve uz pomoć Rade Radića!« Dakako, Gestapo nije mogao svoje špijune poslati na vezu Radi Radiću, ako on već prethodno nije bio »u igri«. A igrao je zaista lukavo, lukavije i pokvarenije od svih koji su u Krajini vodili organizovanu izdaju.

O tome s kim je sve Rade Radić povezan i gde sve ima ubačene svoje ljude, nemačke špijune, nisam znao. Ali mnogo toga, do tad nerazjašnjivog u njegovom ponašanju, postalo mi je jasno kad sam u Maslovarama saznao za puč i zločin u Jošavki. Budući da je Maslovarska četa bila izložena četničkom uticaju, dugo sam s Idrizom i Lukom razgovarao o mogućem puču kod njih. Posebno sam se brinuo za Idriza, jedinog Muslimana u četi, i nagovarao ga da »u ovoj situaciji kad smo bez svojih pouzdanih snaga u Maslovarama« – pođe sa mnom. Nagovarao ga je i Luka:

– Ja sam Srbin i mene, kao svoga, neće dirati, ali tebe bi iz busije mogli ubiti... Idi s drugom Kostom dok se situacija ne raščisti.

Idriz je ostao uporan:

– Naša četa nije kao ona u Jošavki. Moji ljudi su sigurni!

Duško Kerkez, koji je te noći spavao sa borcima, oko ponoći je došao k nama i rekao kako je primetio neko do-

šaptavanje, kao da se »nešto ružno sprema«. Maslo se nasmejao: to je, reče, Kerkez pod utiskom vesti iz Jošavke spreman da i najneviniji razgovor proglasi pučističkim, zavereničkim dogovorom.

Ipak, posle naših insistiranja, Maslo je u jednom trenutku već bio spreman da pođe, ali se – odjednom raspaljen boračkom pesmom – predomislio: umesto da on krene s nama, zamolio nas je da do sela Mirkovići povedemo nje-govu drugaricu Hatidžu.

Iz Maslovara smo Hatidža Maslo, Duško Kerkez i ja krenuli pre jutra 5. aprila: Hatidža i ja u fijakeru, a Duško je ispred nas jahao. Hatidžu smo ostavili u Mirkovićima, a mi odjahali u Skender Vakuf. Oko podne 5. aprila, na putu za Skender, sreli smo kurira Imljanske čete, koja je bila raspoređena oko izvora Vrbanje, kod Šipraga. Kurir je išao u Jošavku, u Štab odreda, s poštom za nas i za Danka. Ilija Slavnić i Petar Gajić (brat mog pratioca Milenka, koji je bio poslan u Foču u Vrhovni štab), komandir i politički komesar Imljanske čete, žalili su nam se na rovitu stanje u četi, a još više u susednim jedinicama, na četničke emisare i na činjenicu da je njihova četa »odsečena od svake veze i komande kao i od svake uzajamne pomoći«. U Četvrtom odredu, Imljanska četa je bila karakteristična po tome što je u svom sastavu imala znatno više Muslimana nego ostale jedinice Četvrtog odreda čija su dva bataljona bila istočno od Vrbanje, jedan na Zmijanju, a jedan između Vrbasa i Vrbanje. Po kuriru sam poručio Slavniću i Gajiću da pripaze na pojavu četništva (»Okupator nas ne napada otvoreno. Želi da razbije jedinstvo naših snaga. Neprijatelj potplaćuje, vrbuje, kupuje ljude pretnjama i zlatom. Takvi slučajevi su se dogodili na Manjači, ali i u 2. i 3. bataljonu vašeg odreda ...«), a za hranu neka se postaraju sami – ima je neprijatelj, neka od njega uzmu.

U Skenderu smo se zadržali nekoliko dana. Spavao sam kod porodice Crnomarković. Domaćica, Ljubica Crnomarković, kojoj su ustaše ubile muža 1941, ležala je teško bolesna, a njena kći Jovanka, član Partije, svaki je razgovor svodila na istu temu: znam li Milu Trkulju, i koliko ga znam, i kakav je ...

– Lepo momče, hrabar i pametan – kažem svaki put, a njoj to nije dosta, pa propitkuje li, propitkuje.

Konačno se uozbiljih:

– Jesi li ti to, drugarice, zaljubljena?

Rumeno njeno lice se zajapurilo. Krije oči.

Tek kad rekoh:

– Dobar je on, neka si ti zaljubljena – pogledala me otvorenih očiju i priznala:

– Ma da, volimo se ...

Vreme sam, uglavnom, provodio u obilasku vodova Skender-vakufske čete, kojom je komandovao čuveni čemernički junak Dujko Komljenović. Njegova je kuća na planini, u Radžićima, zaseok Čukovac, prvi komšiluk Luke Radečića. Sretao sam i pre i posle nemirne, nesuspregnute ljuđe, ali malo ih je bilo kao Dujko. Nosio je zelenu šumarsku uniformu, a za sebe je govorio da je »odvajkada, od kad za sebe znam, komunista«. Nije išao u školu, ali je bio pismen i načitan. U Živinicama kod Skender Vakufa učio ga je predratni komunist, učitelj, Stojan Makić. Ljudi su govorili da je Dujko nepredvidiv i nagao, ali je bilo dosta spomenuti Partiju i partijnost, i Dujko se odmah uvlačio u sebe i smirivao. Ljudi onog kraja su ga voleli i govorili za nj da je »junak koji je na Čemernici opalio prvi ustanički metak«, a kad mu ja rekoh nešto u tom smislu, zajapurio se:

– Brbljarije, što oni znaju o junaštvu. Trebalo je da upознаš najmlađeg u mojoj četi, malog Jovicu Trkulju. Eh – tužno je, gotovo bolno, uzdahnuo: – Kakvo momče, a kako ludo poginu!

Drugovi su me u Jošavki upoznali sa Jovicom Trkuljom, Milinim bratom. Tamo je iz Dujkove čete poslan u zaštitnicu bolnice. Mislili smo, Dujko i ja, da je doživeo sudbinu doktora Mladena i ostalih ubijenih drugova. Čim to spomenuh, Dujko se razgalamio:

– Vidje li, brate, tu besramnu izdaju, vidje li zveri u ljudskoj spodobi.

Najviše je žalio doktora Mladena i mladog Trkulju. Uzdisao je:

– E, družo komandante, puno si izgubio što nisi u boju video malog Jovicu. Da nam ih je kakav je bio mali Jovica, lako bismo potukli i okupatorsku i izdajničku žgadiju.

Kasniji događaji su pokazali da je u oceni Jovice Trkulje Dujko Komljenović imao pravo. Jovica, naime, nije ubijen

u Jošavki. Bit će o njegovim podvizima još reći. Uskrsnuo je iznenada, dok sam još bio u Skender Vakufu: nekako je uspeo da se spasi iz Jošavke. On nam je prvi ispričao detalje zločina u Jošavki; pričao je o tome kako su četnici napali i Operativni štab i štab Četvrtog odreda, kako su stražare i kurire zatekli na spavanju i »sreda sve poklali«, kako su mučili i ubijali ranjenike (»dvadesettrojicu nepokretnih drugova poklaše kao piliće«).. Šta se dogodilo s Mladenom i dr Danicom Perović nije znao, samo toliko – i to po pričanju drugih – da su oboje zarobljeni u ambulanti i odvedeni u šumu ...

^ Bile su to strašne vesti, najstrašnije od dolaska u Krajinu. Ono što je o zločinu u Jošavki pričao petnaestgodišnji Jovica Trkulja, kojem je uspelo da sa Redžom Terzićem nekako pobegne i da se spasi, otvorivši izlaz iz četničkog okruženja bombama, otkrilo je punu istinu o Radi Radiću, njegovim četama i pomno pripremanoj izdaji. Ponadavši se da su Mladen i Danica Perović još živi, uputio sam svim našim štabovima pismo tražeći da nastoje uhvatiti što više četničkih glavešina, kako bismo ih menjali za Mladena i Danicu.

Do 9. aprila iz Jošavke je stiglo još nekoliko ljudi, koji su nam upotpunili sliku o zločinu i izdaji. Zatražili smo da se svi begunci iz Bočca ispituju, jer je bilo očigledno da će među njima biti i onih koje je Rade Radić poslao da rovale u našim četama. Među onima koji su tih dana stigli u Bočac, bio je i jedan od boraca iz naše jošavačke straže, Mile Jandrić. Komandir naše čete i mesta Bočca Branko Damjanović je odmah zatvorio Jandrića i obavestio me da mu je Mile krajnje sumnjiv: kako to da se on uspio spasiti, a svi ostali pobijeni?

Zapamtio sam Jandrića iz Jošavke. Bilo je malo seljaka koji su kao on želeli da što više saznaju o revoluciji i Partiji. Stigavši u Bočac, naredio sam da ga odmah privedu. Jandrić je bio izmučen, patničko lice mu se grčilo, odeća na njemu – same rite, bos ... Ponudio sam mu stolicu, a on se bledo osmehnu:

– Znao sam, komandante, da ćeš mi ti verovati.

– Da vidimo šta treba da ti poverujem. Pričaj!

Priče Mile Jandrića bila je duga i mučna. Počeo je od popodneva 31. marta i nestanka mog konja. Pričao je da je sekretar Ličina predveče otišao u ambulantu doktoru

Mladenu, a da su u Štabu ostali samo Rajko Bosnić i Ledo Karabegović. Bila je i grupa kurira, koji su stalno stizali s poštom iz naših odreda. Kuriri su spavali zajedno sa stražom i njenim komandirima Šljivićem. Pred Operativnim štabom bilo je samo jedno stražarsko mesto. Jandrića je zapala četvrta smena, posle Halaća. Tek što je preuzeo stražu, kaže, začuo je kako škripi proređeni sneg – neko je u mrkloj noći prilazio Štabu. Viknuo je »stoj« i zapretio da će pucati, ali oni koji su prilazili prvi su zapucali; dvojica od njih, prikravši se do Jandrića, skočili su na njega s leđa i savladali ga, treći je bacio bombu kroz prozor sobe u kojoj su spavali Bosnić i Ledo... Četnici su prilazili sa svih strana. Jandrića su ugurali u stražarsku spavaonicu. Tad mu je postalo jasno zašto mu niko nije pritekao u pomoć: među kuririma su bili i Radićevi ljudi, koji su u noći pokupili sve oružje zaspalih stražara i kurira, a kad su čuli da četnici napadaju, zatvorili su vrata i u naše drugove uperili puške:

– Ko se makne, pucaćemo!

Četnici su odmah ubili nekoliko drugova. Jandrić je video kad su ubili Ledu Karabegovića, Šljivića i Halaća ... Ona dvojica koja su savladala Jandrića, tražila su da se i njega strelja:

– Komunističko štene, pucao je na nas ...

Neki su ga udarali kundacima, a drugi cevima.

Sinula mu je ideja da kaže kako je sa svojim drugovima poslat od »brata Solaje« da u Bočcu, u radionici, poprave puškomitraljez, a u Bočcu su čuli da ustaše iz Kotor Varoši beže, pa odlučili da im preseku put i tako se, eto, našli i u Jošavki. Time je objašnjavao i ono svoje pucanje na straži:

– Ne bih ja u svoju braću Srbe, nego pomislih: ustaše su...

Dok su tako tukli i ispitivali Jandrića, Meho Karahodžić je pokušao bežati. Opalilo je desetak pušaka i Meho je pao. Četnici su mislili da je mrtav, a on se samo pretvarao – nije bio ni ranjen. Čim su četnici sa zarobljenim partizanima otišli dalje, Meho je pobegao iz Jošavke, ali u begu na jug, prema Janju, u selu Barevu, uhvatile ga ustaše i učinile ono što su pokušali četnici – zverski ga ubile.

Sve zarobljene partizane četnici su svukli i dali im da se zagru nekim krpama. Zatim su ih postrojili i povelili uz

planinu. Uz Jandrića je išao i Rajko Bosnić, krhotinama bombe ranjen u nogu. Oko 10 časova ujutro uz zarobljenike su ostala samo tri stražara, a svi ostali četnici su na nekom brdu držali zbor i – uz krst i nož – polagali četničku zakletvu u prisustvu jednog nemačkog oficira. Jandrić je prosuđivao da bi mogli iskoristiti i savladati trojicu stražara. Plan je odmah izneo Bosniću, koji se nije složio s predlogom: nadao se da će svakog trenutka »naiči Rade Radić i sve nas spasiti«. Nije znao da je upravo zamjenik komesara Četvrtog odreda – organizator izdaje i zločina u Jošavki.

Uveče 1. aprila četnici su izdvojili četvoricu »Šolajinih ljudi« – među njima i Jandrića – a ostale zarobljenike streljali. Tom četničkom grupom komandovao je neki Mladen Brkić. Jandrić je bio blizu njega i slušao je kako Brkiću dolaze četnici i raportiraju o tome kako su kojeg partizana ubili. Tako je Jandrić saznao i za pogibiju mrkonjićgradskog kovača Mehe Kestena: i on se kao i Karahodžić, pokušao spasiti begom, ali su ga ranili i uhvatili. Prebijenih nogu, okrvavljene glave, sve je vreme – dok nije kundacima dotučen – klicao Partiji, Sovjetskom Savezu i Crvenoj armiji. Od Brkića i njegovih četnika Jandrić je čuo kako se spremaju za napad na Čelinac. Tako je čuo i za četničke jatake u čelinačkoj partizanskoj četi: kad Brkić napadne, njegovi će u Čelincu, kao peta kolona, stupiti u akciju.

Mladen Brkić je o Šolaji lepo govorio. Jandrić je to iskoristio i tražio da ga pusti; ta Šolajin je i Šolaja ga je poslao u Bočac. Obećavao je Brkiću da će odmah otići u Pljevu i obavestiti narod »o velikom srpskom ustanku«. Brkić je konačno popustio i dao propusnice četvorici boraca iz Pljeve. Oni su tada otišli u Čelinac (Jandrić je dobro znao put, u nekoliko navrata nosio je našu poštu od Jošavke za Čelinac) i obavestili Dujića, komandira naše čete, o pripremljenom puču i napadu na Čelinac. Dujić, na žalost, njihovim obaveštenjima nije poklonio dužnu pažnju, nije poverovao...

Meni je Jandrićeva priča bila uverljiva. Naredio sam drugovima da mu daju oružje i da ga zadrže u štapskoj zaštitnici. A uveče istog dana, kad smo ispitivali Jakoba Čelića, jednoga od onih koje je Radić bio ubacio u kurirsko-stražarsku sobu u Operativnom štabu u Jošavki, a zatim, posle uspelog puča, da mu zadatak da rovari u Bočcu – kad je već »propevao« o svojoj izdaji ispričao nam je

– kako se Jandrić hrabro borio na stražarskom mestu ... Tada je odlučeno da Jandrića primimo u Partiju.

Puč u Jošavki, a zatim u Čelincu, pa u Maslovarima (odmah po mom odlasku) veoma nas je zabrinuo. Postalo je sasvim jasno da snage našeg Proleterskog bataljona nisu takve da bi mogle, na području Četvrtog odreda izmeniti situaciju u našu korist. Sukob sa četnicima iskoristila je neprijateljska komanda u Banjoj Luci i 4. aprila – čini se u dogovoru sa Radom Radićem – ustaško-domobranske jedinice su iz Banje Luke preko slobodne teritorije prodrle i spojile se s kotorvaroškim garnizonom, koji je mesecima bio odsečen i blokiran.

U martu i aprilu 1942. godine ni na jednom sektoru slobodne krajiške teritorije nismo bili od neprijatelja napadnuti tako, da bismo gubili bitke. U borbama protiv Italijana, ustaša i Nemaca imali smo vrlo uspješne rezultate. Okupator je bio uspješan samo tamo gde je nastupao bez vojne sile, »drugim sredstvima«, putem izdaje i razbijanja ustaničkih snaga. Neprijatelj je ulazio na slobodnu teritoriju samo tamo, gde su mu četnici otvorili ulaz, izazvavši pučeve. Na Manjači, u Brankovićevom bataljONU, došlo je do potpunog rasula. Drugi i treći bataljon Četvrtog odreda su takođe bili delimično razbijeni. Bilo mi je jasno da nema nikakvog smisla da i dalje naše napadnute čete zadržavamo rasute na velikom prostoru i da ih puštamo da se, često odvojene, bez veza s komandom, tope i osipaju. Zato sam smatrao da bi što pre trebalo izvršiti potpunu reorganizaciju Četvrtog odreda. O tome smo Đuro Pucar, Lepa Perović i ja mnogo razgovarali 9. i 10. aprila u Bočcu, gde smo se sastali sa Đurom prvi put posle njegovog odlaska iz Čelinca na Kozaru. Đuro je u dolinu Vrbasa izbio zajedno s kozaračkim protivčetničkim Udarnim bataljonom sa kojim su stigli i Obrad Stišović, komandant Drugog odreda, i Boško Šiljegović, član Okružnog komiteta Partije s područja Drugog odreda.

Đuro je bio ponosan na Kozarčane, a još više Boško Šiljegović, koji je Branku Babiću, sekretaru Okružnog komiteta Partije, pisao da je moral trista tridesetorice boraca Udarnog bataljona »na dosta visokom stupnju« i da su »partizani potpuno pravilno shvatili potrebu ove borbe s četnicima«, da je »svima jasno da se ne možemo uspješno boriti protiv ustaša sve dok četnički banditi čarkaju iza leđa«. Ali u tom pismu Šiljegović se i žalio na sela kroz koja je bataljon prolazio udarivši iz doline Gomjenice »u streljačkom stroju« preko Radosavske (zaseoci: Lakići, Sandalj, Jakovljevići) prema Gornjoj Piskavici (zaseoci: Ševe, Radulovići, Kajkuta): »Stanovništvo je bilo neprijateljski raspoloženo prema nama i krivo nas obavještavalo.« Obhrvano antikomunističkom propagandom i čet-

ničkim pritiskom, partizane s Kozare je tamošnje »stanovništvo gledalo kao neku neprijateljsku vojsku«.

Manjački bataljon Četvrtog odreda gotovo ceo je bio prešao na četničku stranu. Komandiri četa – Jovo Mišić, Ratko Milojević, Petar Savanović i Dragutin Džajić – poskidali su petokrake i otkazali poslušnost Milanu Brankoviću i Muhamedu Kazasu. Gotovo svi položaji prema neprijateljskim snagama bili su napušteni i pretila je opasnost da ustaše svakog trenutka prodru iz Banje Luke, zmijanjskom cestom preko Kadine Vode, zapadno od Manjače, prema Ključu.

U martu, kada smo stvarali plan protivčetničke akcije, situacija još nije bila tako teška. Činilo se da ćemo u Manjačkom bataljonu učvrstiti partizansku disciplinu smenivši zamenika komandanta, Drenovićevog čoveka, Miču Azarića. U štab smo poslali trojicu komunista: Dmitra Smiljanića Uču za zamenika komandanta, Gojka Gajića za zamenika političkog komesara i Mišu Popovića za omladinskog rukovodioca. Izgledalo je da će tad Branković i Kazas uspešno reorganizovati sve čete i pružiti pomoć udarnim jedinicama Prvog, Trećeg i Petog odreda, kojima smo naredili da razbiju Drenovićeve bande. Mislili smo da će Proleterski bataljon s jedinicama Četvrtog odreda i Udarnim bataljonom kojeg je Đuro formirao na Kozari moći savladati četnike na istočnom području Odreda, prema reci Bosni, obezbeđujući stalne veze sa našim jedinicama u istočnoj Bosni. Posle pučeva u jedinicama Četvrtog odreda situacija više nije izgledala tako jednostavna. Ali to ne znači da smo i jednog trenutka bili malodušni. Krajem marta, kad se videlo da popunom štaba Manjačkog bataljona nismo razbili četništvo, dogovoreno je da oba novoformirana udarna bataljona izvrše brze pohode na Zmijanje: Kozarački nastupajući od Maričke u smeru jugoistoka, a grmečko-drvarski prodorom na istok do Mrkonjića, a odatle, bilom Manjače, preko rasutih zmijanjskih sela, na sever.

Bataljon koji je nastupao od Podgrmeča, preko Ribnika, bio je sastavljen od dobrovoljaca iz Trećeg odreda – ukupno 710 boraca naoružanih puškama i sa 34 puškomitraljeza. Posle formiranja Proleterskog bataljona, udarni bataljoni su bili naše prve pokretne jedinice, prave partizanske jedinice, koje nisu bile vezane ni za svoja sela, ni za krute frontove. Njihova namena je bila višestruka, iako su zbog prvih akcija koje su vodili nazvani protivčetničkim. U par-

tijskim direktivama Povereništva Pokrajinskog komiteta okružnim komitetima Partije, kao i u direktivama Operativnog štaba odredima za formiranje udarnih bataljona, navodili smo Titove savete o tome kako udarnu snagu bataljona treba koncentrisati, a četničke »bande noću opkoljavati i uništavati« organizujući razvijenu »izviđačku obaveštajnu službu«.

Od Prvog i Petog odreda, još sredinom marta tražili smo da »dokazano najpouzdanije borce« odvoje za Udarni bataljon, jer »koncentrisanim snagama i brzom akcijom treba razbiti bandu Uroša Drenovića i ostalih izdajnika«. Milan Ličina je, stigavši sa grmečkim proleterima u Čelinac, podneo izveštaj o dogovorima podgrmečkog Okružnog komiteta Partije (sekretar je bio Šefket Maglajlić Mirko) i štaba Prvog odreda o tome kako da se osnuje Udarni protivčetnički bataljon. Dan-dva pre puča u Jošavki, kurir Milorada Mijatovića nam je doneo poštu Prvog odreda i obaveštenje da je bataljon u formiranju i da će sa njim »u ofanzivu na Drenovića« krenuti i politički komesar odreda Veljo Stojnić. Podgrmečki odred je u sastav Udarnog bataljona dao 1. bihačku četvu (komandir Gojko Došenović; politički komesar Drago Lang), vod Krupske čete (komandir je bio jedan od najstarijih krajiških partizana, u Udarnom bataljonu svakako najstariji, Lazo Jerković, koga smo svi zvali Čiga Jeger), Podgrmečku i Novsku četvu. Peti odred je u sastav bataljona uključio svoju Petrovačku četvu, a kad je bataljon već izvodio prve protivčetničke akcije, u njegov sastav je ušlo i više od sto boraca Trećeg odreda (iz bataljona »Pelagić«).

Vojno-političko rukovodstvo Trećeg odreda sačekalo je drvarsko-podgrmečke udarnike u Ribniku, gde je 1. aprila formiran i štab bataljona. Komandant je bio Vojo Todorović, a politički komesar dr Vaso Butozan. Njihovi zamenici: Dušan Jović, dotadašnji komandant bataljona »Budućnost« iz Trećeg odreda i Veljo Stojnić.

Obavešteni smo da su »snage od 710 partizana 1. aprila stigle u Ribnik i odmah počele sa čišćenjem i održavanjem zborova«.

Sve do sastanka 1. aprila u Ribniku, štab Trećeg odreda nije bio formirao svoju udarnu jedinicu, iako smo to u martu od njih u dva navrata tražili. Tek 1. aprila, Rade Marjanac i dr Vaso Butozan su iz Ribnika poručili Dušanu Metliću, komandantu »Pelagića«, da »bez odlaganja treba

poslati najizabranije drugove u Udarni protivčetnički bataljon«. Da bi bili sigurni u izvršenje zadatka, 1. aprila otišli su u 1. bataljon Trećeg odreda sekretar Okružnog komiteta Kasim Hadžić i član tog komiteta Teufik Kadenić Cinkara. Metlić je izabrao 120 boraca i 5. aprila ih okupio u Mujdžićima na Janju. Na putu do Baraća, u Gerzovu, razoružali su nekoliko četnika. Iz jednog Drenovićevog pisma, koje je nađeno kod njegovih kurira, saznali smo, u Operativnom štabu, da su Metlićevi borci u Gerzovu razoružali stražu pred kućom u kojoj je bio sam Drenović.

U isto vreme, kad su Metlićevi udarnici prolazili kroz Gerzovo, nekoliko kilometara istočnije, na takozvanim Dugim njivama, bile su okupljene čete Šolajinog bataljona »Iskra«. Metlić nije ni za njih znao. Na Dugim njivama su bili Šolaja i zamenik političkog komesara Odreda Nemanja Vlatković. Tog dana, vodila se presudna bitka u bataljonu – četnička ili partizanska komanda, Šolaja ili četnik Mitar Trivunčić, žandarmerijski narednik. Uz Trivunčića, protiv Šolaje, bili su pljevski pročetnički komandiri Nikola Vještica, Savo Panjević i seoski zelenaš iz Ljuše Cvijan Popović. Još na položajima ispred Mrkonjića, na onom mestu gde je Šolaja vodio poslednje pregovore s Drenovićem uoči napada na Mrkonjić, na Vođevu podu, Trivunčić je izazvao rasep: onda je većina boraca za njim krenula u Gerzovo, napuštajući opsadu Mrkonjića. Na položajima je ostala samo Stupljanska četa, u punom sastavu odana Šolaji.

»Nikada mi u životu nije bilo tako teško«, govorio je kasnije Simela Šolaja, a Nemanja Vlatković, čovek poznat po hrabrosti i razboritosti, reče kako je mislio da će li njega »svakog trenutka opaliti puška«. I na Vođevu podu i na Dugim Njivama, Trivunčić je uporno zastupao »nusušnu potrebu da branimo svoja sela, i da se ne upuštamo u rat s Talijanima«. Govorio je kako Udarni bataljon vode »čifuti i razni drugi nesrbi«, koji »žele da sa zemljom sravne već ionako strahovito izmučenu Pljevu«. Razjarivao je neobaveštene ljude i pre svega ih huškao na Nemanju Vlatkovića, jer da mu »ništa nije sveto« i da će »talijanska sila udariti strašnom osvetom na Pljevu« ne odstrane li Vlatkovića iz bataljona. Šolaja je sav svoj autoritet uložio u odbranu uče Vlatkovića, ali ga većina nije slušala. Pa kad je Simela skočio među četnike koji su razoružali Nemanju, savladali su i njega – i njega su razoružali. Vlatkoviću je

Trivunčić na brzinu pročitao osudu na smrt. Tad su ga vezali i zatvorili u školu u Gerzovu.

Čini se da je Vlatković doveden u gerzovačku školu odmah posle prolaska Metličeve čete za Baraće. »Pelagićevci« su u Baraće stigli nešto pre Šolaje, koji je našao nekog konja i u galopu odjahao po pomoć da spasi Nemanju. Kad je stigao u Baraće — pričao je kasnije Vaso Butozan — »izgledao je kao izbezumljeni očajnik«. Ja sam ga video desetak dana posle ovog slučaja. Tad se već bio smirio, ali se zaklinjao da će »od sada sa četnicima razgovarati samo preko nišana moje puške«.

Vlatković je spašen brzom intervencijom grupe boraca Udarnog bataljona, koje je vodio Šolaja. Četnici su se bez traga razbežali i narednih dana su, kao i Drenović, sve vreme bili u begstvu. Sam Drenović je iz Gerzova šmugnuo u Pecku, pa u Podgore, odatle u Čardak i Mliništa, a zatim u Kadinu Vodu i Sitnicu na Manjači, da bi se — nesiguran čak i tamo gde je imao najpouzdanije jatake — konačno sklonio kod ustaša u Mrkonjić Gradu.

Pre nego je pobjegao k ustašama, Drenović je pokušao organizovati puč u Slatinskoj četi ribničkog bataljona »Soko«. Ta je četa, početkom aprila, bila između Manjače i Ključa uklinjena u raspored talijansko-ustaških i četničkih trupa. Komandir čete bio je Duka Buvač, dobar borac, komunist.

Drenović je, bežeći pred Udarnim bataljonom, 8. aprila iz Donje Pecke poslao u Slatinsku četvu svog poverljivog čoveka sa proglasom, kojeg su neki njegovi istomišljenici trebali da pročitaju borcima »kad se među Vama ne nalazi Vaš komandir Duka Buvač«. Duka je pažljivo pratio sve one u koje se sumnjalo i tako uhvatio i četničkog kurira i Drenovićev proglas. Već 10. ili 11. aprila imali smo tekst proglasa u Operativnom štabu, a doneo ga je sa ostalom poštom Đukin kurir Dmitar Savanović. Drenović je pisao Slatinjanima:

»Vaš komandir Duka Buvač izdao Vas je komunizmu, još kad je išao na prvo oblasno partijsko savjetovanje mjeseca februara u Skender Vakufu. Njemu i ostalim najžešćim komunistima staće se na kraj vrlo brzo. Radi toga ja Vam pišem ovo pismo kako bi se spasili i Vi i Vaša sela Gornja i Donja Slatina da ne budete popaljeni od talijanskih aviona i da ne budete uopšte uništeni. Pređite u moju

jedinicu i pod moju komandu od ribničkog bataljona 'Soko', jer Vas je Vaš komandir kako sam naprijed rekao izdao komunizmu, a ja ću o Vama voditi više računa... Onaj ko to učini, i dovede mi partizanskog komandira Duku Buvača, dobiće 100.000 kuna. Isto tako sačuvaću Vaša sela i Vaše stanovništvo da im neće ništa faliti od bilo koje vojske, jer sam u tolikoj mogućnosti da to sve učinim. Ukoliko ovo ne učinite bićete svi poubijani, a Vaša sela biće uništena od talijanskih aviona. U roku od 15 dana poslaću talijanske avione na Vas i na Vaša sela ukoliko na bilo koji način ne uništite Vašeg komandanta i ne pređete u moju jedinicu i pod moju komandu, jer je ovo zaslužio Vaš komandir Duka Buvač. Skinite Vaše petokrake, jer Vas je Vaš komandir, kako sam naprijed naveo, zaveo, pa ste svi postali partizani, još početkom ustanka, a to je vojska komunista, protiv koje se bori dinastija Karađorđevića...«

Kad nam je Savanović doneo ovaj Drenovićev proglas upućen Slatinjanima, već desetak dana je trajala potera za Drenovićem i njegovom bandom.

Od 1. do 10. aprila Udarni bataljon Prvog, Trećeg i Petog odreda »pročistio« je sva sela od izvora Sane do Plive, preko planinskih masiva Dimitora i Lisine. Primili smo izveštaj da su čete »krenule kroz Mednu« odmah posle smotre u Ribniku. U pohodu kroz Mednu i Pecku »udarnici su našli na Drenovićev štab, gdje se nalazila samo straža, koja je pobjegla za Drenovićem ispred naših snaga. Drenović je napustio svoj stan. Naši su mu sve stvari zaplijenili. Pod Mliništima razoružana je četnička straža i pohvatana četnička banda u Jasenovim Potocima« – javljao nam je štab Udarnog bataljona. Obaveštavali su nas i o narodu, o »pozadini koju su držali četnici«, o tome koliko je taj narod bio pritisnut četničkom propagandom. Najcrnje laži su prenošene o partizanima i narodnooslobodilačkoj borbi. Drenović ljudima onoga kraja »nije dao da se sastave sa partizanima«, a »partizane su prikazivali kao lopovce koji pale i kolju.« Tek po dolasku Udarnog bataljona, pravilnim obaveštavanjem na zborovima i korektnim držanjem boraca »narod dobiva druge utiske«.

Upravo je u tome i bio problem: kako narod uveriti da smo mi vojska njegovog interesa, a četnici u funkciji okupatora! Samo ako to uspemo, četnici će biti istinski tučeni. Očito, osnovni smisao narodnooslobodilačkog rata onom

narodu nije bio rastumačen. U dušama izmučenog sveta više se govorilo o ratu »krsta i nekrsta«, nego o suštinskom smislu borbe za nacionalno i socijalno oslobođenje. Zbog toga su drugovi, naročito Boško šiljegović, Obrad Stišović i Đuro Pucar, nezadovoljni držanjem naroda u selima na severnim i severoistočnim delovima Manjače, u mestima kroz koja je prolazio kozarački Udarni bataljon pod komandom Miloša Šiljegovića (četama su komandovali Ranko Šipka, Rade Kondić, Jovo Marin i Rade Bašić), ocenjivali su da je »tu Partija zakazala«, a i »štab odreda, koji nije obilazio teren«.

Nama je u Bočcu 10. aprila bilo jasno da će neuporedivo lakše biti rasterati četničke formacije, nego zatrti zlo seme koje su posejali i dalje ga seju. Od 1. do 10. aprila četnici su samo jednom na čitavom prostoru Zmijanja, u Han-Kolima sačekali udarne čete i pružali im organizovan otpor, ali i tu su se pred prvim jurišem razbežali.

U kojoj meri su četnički komandanti već tada bili povezani s Italijanima i ustašama nismo pouzdano znali, iako je o Drenovičevim vezama s italijanskom komandom bilo dokaza. A da se povezuju i s ustašama, prva nam je priznala uhapšena žena nemačko-ustaškog špijuna Pere Rigerera. Kasnije smo saznali: Rigerova žena nam je priznala da »četničke vođe imaju sporazum sa okupatorom, a takođe sa ustašama iz Banje Luke«. Organizujući napade na nas, cilj im je bio, po priznanju Rigerove žene – što sam pisao i Tempu – »da pobiju naše rukovodeće drugove (komuniste) i da naše čete pridobiju za sebe pa da zajednički sa okupatorom izvrše napad na partizane«.

»Jednovremeno kad su četnici izvršili napad na naše štabove« – pisao sam 11. aprila – »ustaška vojska napala je na naše položaje oko Banje Luke. Naše čete su hrabro odbijale te napade, ali kad su četničke bande počele da napadaju naše partizane s leđa, mi smo naredili da se napuste položaji i da se čete koncentrišu da bismo lakše mogli organizovati borbu protiv srpskih i hrvatskih ustaša ...«

O tome smo pisali i u uskršnjem proglasu Operativnog štaba. Tehnika Nikice Pavlića u Aginom Selu je taj proglas umnožila u 850 primeraka. Srbima, Hrvatima i Muslimanima Bosanske krajine tumačili smo kako se »odigrala najcrnja i najkrvavija izdaja koju pamti naša Krajina«, jer su »neprijatelji narodnog jedinstva, odvratne sluge tuđina... počinili zverstva nad zverstvima«:

»Izdajnik Rade Radić, četnički bandit koji se krio pod petokrakom zvijezdom, u sporazumu sa Hitlerovim i Pavelićevim agentom Švabom Perom Rigerom, koji se pred narodom izdavao za neko 'tajno vojno lice' i za Srbina, napravio je sve položaje prema ustašama i domobranima, razoružao desetinu crnovrških partizana, koja je došla na položaj kao pomoć i u noći između 31. marta i 1. aprila izvršio mučki napad na naše štabove u Jošavci, koji su bili čuvani od malih snaga partizana i proletera, poubijao je sa svojom srpskom ustaškom bandom na desetine naših drugova, napao na jošavsku bolnicu i klao naše ranjene borce, koji su lili krv braneći srpska sela, i to baš sela onih koji su ih ranjene ubijali; među njima i ranjenog druga doktora Mladena Stojanovića, zamjenika komandanta Operativnog štaba za Bosansku krajinu, borca pri spomeni čijeg su imena drhtali ustaški i okupatorski zvjezrovi. I dok je četnički bandit Rade Radić krvnički izvršavao ono što nije učinio talijanski plaćenik Lazo Tešanović u Lipovcu, dok je ta banda završavala ubijanje naših najboljih boraca u jalovoj nadi da će tako uništiti i naše štabove koje niko ne može uništiti dokle god postoji naša oslobođilačka vojska, dotle su ustaške bande u sporazumu s tom bandom srpskih izdajica otpočele svoju ofanzivu prema Poniru i dalje na srpska sela u cilju da ih unište i popale i da se probiju do Kotor Varoši, da spase svoju opkoljenu i na smrt osuđenu krvoločnu bandu.

Izdajničke četničke vođe sa šakom pljačkaša i razbojnika oko sebe otvorile su vrata ustašama, omogućile su njihove najnovije zločine. Ponovo gore naša sela. Ponovo kolju naše majke, žene i djecu. Ponovo naš svijet bježi u Ljubačevsku kosu, u naše šume, u glad i propast, samo da spasi gole živote.

I dok naši partizani nastoje da odbrane naša sela i siročinju, da protjeraju ustaške krvoloke, dotle izdajnička banda srpskih ustaša produžuje da nam zabada nož u leđa...«

Neki ustaški dokumenti o saradnji s četnicima bili su nam dostupni još onog proleća, ali najviše ih je rađeno posle rata u nemačkim ili endehazijskim zarobljenim arhivama. Iz tih dokumenata se vidi da su ustaše i četnici u Krajini i centralnoj Bosni bili povezani od početka aprila, dok su pismeni sporazumi s četničkim odredima »Kočić« (Uroš Drenović), »Manjača« (Vukašin Marčetić), »Borja« (Rade Radić), »Petar Mrkonjić« (Dušan Novaković) i »Obi-

lič« (Lazo Tešanović) potpisani u aprilu, maju i junu 1942. godine. Pročelnik Operativnog odjela Glavnog stožera general Dragojlov obavestio je »predsjedništvo vlade« endehazijske, da postoje »četnici suborci i četnici talijanaši« i da su »svi lojalni pod normalnim okolnostima, tj. kada se ništa ne događa, kada im se nitko u njihove poslove ne miješa«. U ustaškim dokumentima najpovoljnije je ocenjivan Uroš Drenović i njegov bataljon »Kočić« koji se u svakoj prilici »odlikuje lojalnošću i suradnjom«.

Dr Stevan Moljević iz Banje Luke, za koga se govorilo da je »najumnija glava četničkog pokreta« i kolaboracije, preko svog đaka i izaslanika Brane Lazičića, popa Kostrševića, Maksima Tešića, Milana Mirkovića, Uroša Drenovića, Rade Radića, Laze Tešanovića, Boška Vukovića, Vukašina Marčetića i drugih četničkih komandanata, delujući po diktatu izbegle vlade iz Londona, ali i po željama Gestapoa, utvrđivao je veze s okupatorom i oblike njihove saradnje za slamanje narodnooslobodilačkog pokreta.

Upravo 11. aprila, onoga dana kad smo izveštavali Glavni štab Bosne i Hercegovine da se četnička akcija ispoljila kao »otvorena izdaja i saradnja sa okupatorom«, nemački komandujući general u Zagrebu Glajze Horstenau, komandant italijanskih okupacionih trupa general Roata i general Oksili su razgovarali kao što to 13. aprila javlja nemačkoj Vrhovnoj komandi fon Glajze – »o pitanju pregovora s četnicima. Prema saopštenju generala Roate, njemu je Vrhovna komanda (Commando supremo) dala slobodne ruke za takve pregovore da pre svega... rastavi četnike od partizana, ili da ih, kako se sam izrazio, hlороformiše.« Taj razgovor je vođen, piše nemački general, u mučnoj atmosferi proslave godišnjice endehazije, posle »defilea oko 20.000 Zagrepčana«, koji su »prolazeći ispred tribina često upadljivo okretali oči od poglavara države«. Glajze Horstenau je, s dozom očiglednog cinizma, pisao kako je defile izgledao »kao prava pogrebna povorka« i kako »ni do kakvog spontanog ispoljavanja podaničke vernosti nije došlo«. Dok je poglavnik svetkovao, »najmanje 500 taoca svih društvenih slojeva obiju nacija policija je u Zagrebu držala pod ključem«; da bi poglavar endehazije bio obezbeđen »policijske mere bile su izvanredno temeljite«, »ulazak u Zagreb je danima bio zabranjen«, a za vreme defilea »svi prozori morali su biti zatvoreni«.

Glajze Horstenau je u tadašnjim izveštajima našim snagama davao visoku ocenu (»prikupljene, dobro organizo-

vane i borbeno sposobne grupe djeluju između Vrbasa i Une»), ali mi, ocjenjujući situaciju kakva je bila i kakvu smo želeli, nismo bili zadovoljni. Snage su nam, početkom aprila, bile isuviše rastegnute, da ne kažem rasute. Proleterski bataljon, uza sva istinska junaštva iskazana u borbama, od prvog boja za Kotor Varoš, nije imao sreće. Činilo se da »juri u prazno za četnicima koje nikako da zaskoči«. Bilo je neophodno sve pokretljivije snage naših odreda koncentrisati i četnike likvidirati po delovima, prostor po prostor, počevši od Manjače, pa na istok, do reke Bosne. Taj stav sam izneo i Đuri i drugovima koji su došli s kozaračkim Udarnim bataljonom. A 13. aprila iz Bočca pisao sam Osmanu i Danku, da se bez odlaganja s Proleterskim bataljonom vrate u Skender Vakuf kako bismo objedinili oba udarna bataljona i proletere Zdravka čelara. Sa tako snažnom grupacijom, od preko 1.500 boraca, mogli smo »čuda učiniti, idući redom preko Manjače na Čemernicu, pa dalje na istok dok bandu ne dotučemo«.

Osman Karabegović i Danko Mitrov su imali drukčije mišljenje. Verovatno ne zbog toga što nisu pridali značaja koncentraciji snaga, nego zbog situacije u kojoj su se našli. Pisali su mi 18. aprila:

»U pismu od 13. ovog mjeseca, u kom pišeš da mi dođemo u Skender preko Maslovara, možemo ti reći da nam to pišeš, jer ne poznaš dobro situaciju na ovoj strani (Jošavka, Prnjavor i 4. bataljon). Mi smo ovdje u neprekidnom pokretu i držimo situaciju u 3. i 4. bataljonu u našim rukama, ali zbog loših političkih prilika u mnogim četama tih dvaju bataljona morali smo ovdje razoružati više od sto ljudi, a pored toga pogoršava situaciju koncentracija četničkih bandi u Uzlomcu ...«

Umesto da se vrate s Proleterskim bataljonom i sjedine snage, pa da počnemo redom čistiti područje četvrtog odreda, Osman i Danko su tražili da mi krenemo »preko Skendera i Maslovara u Branešće, gdje bismo se mogli sjediniti i izvršiti potpuno čišćenje Borje i Jošavke i istodobno ostaviti jaku četvu povrh obala rijeke Bosne kao stražu«.

Sve dok nisam primio to pismo od Danka i Osmana, nadao sam se da ćemo raditi po planu dogovorenom 13. aprila u Bočcu. Zbog toga smo, u dolini Vrbasa, zadržali kozarački Udarni bataljon, dok smo se Lepa i ja jednim, a Pucar drugim pravcem uputili u podgrmečki Udarni bataljon. Međutim, kad je postalo jasno da Danko i Osman s

proleterima ostaju zapadno od Vrbanje, prema reci Bosni na predlog Đure Pucara, odlučili smo da on s kozaračkim Udarnim ide preko Šipraga i Maslovara k njima, a da mi čistimo Manjaču i, koliko je moguće, razbijemo bandu između Vrbanje i Vrbasa.

Sve naše nade, možda i razložne krajem marta, kad je četnička organizacija još izgledala vojnički beznačajna, da ćemo snagama Proleterskog bataljona i jedinicama 3. i 4. bataljona četvrtog odreda, razbiti izdaju, koja je tinjala u Jošavki, podjarivana od Duška Novakovića, a razbukta-vala se u Blatnici, Pribaniću i čečavi, pokazale su se neopravdanima. Jednostavno smo potcenili četničku organizaciju i njen lukavi, podmukli manevar. Dok su naše jedinice gonile jednu četničku grupu, i ona se, rasuvši se, gubila po planinama i seocima, čekajući da u povoljnom trenu udari s leđa, iz potaje, dotle su razni Radići i Novakovići, Rape i Rigeri, Malići i Milanovići, Tešanovići i Vukovići u seoskim terenskim vodovima i četama organizovali pučeve. Pokazalo se da među dvanaest četa Četvrtog odreda nije bilo ni jedne u kojoj, tiho i podmuklo, u došaptavanju, potplaćivanjem i lažima, nije izvršen pokušaj stvaranja jezgra izdaje. Neke od tih četa, koje smo uveče ostavljali prividno čvrste i borbene, odjednom su, preko noći, postajale čete kokardaša. Prethodno zavedeni i potplaćeni pučisti, s neznatnim ojačanjima sa strane i potpomognuti ubačenim špijunima i emisarima izdaje, ubijali su komuniste (prvenstveno Muslimane) i u svojim logorima dizali mrtvačke zastave, što me je — na određeni način — podsećalo na španske legije fašističkog pukovnika Jagie, koje su klicale »živela smrt«. Morali smo — osupnuti izmenjenim odnosom snaga da priznamo i sebi i Vrhovnom štabu, kako smo »potcjenili četničke snage« i kako »nismo preduzeli sve mjere predostrožnosti«. Pogrešno smo računali, da će biti dovoljno ako teritoriju Četvrtog odreda »prorešeta« bataljon proletera. Četnici su pustili proletere da se iscrpe u jurnjavi preko planina, od sela do sela, i da se opterećuju sve većim gubicima u okršajima protiv nemačko-ustaških snaga, bez stvarnih rezultata u obračunu s četnicima, koji bi izmilili iz skrovišta i ponovo se organizovali, sami ili s ustašama i vojskom okupatora, čim bi proleterer prošli. Izbegavali su sukobe sa proleterskim četama, a s leđa, iz zaseda, napadali su kurire i mala ode-

lenja četvrtog odreda, pozadinske radnike, narodnooslobodilačke odbore, bolnice i štabove bez čvrstih zaštitnica.

Proleterski bataljon je iz Čelinca, razbijajući četničke grupe, preko Maslovara dosta brzo prodro prema Pribiniću i Blatnici. U prvi mah se činilo da je to pohod samih uspeha. Izbivši padinama Uzlomca i Borje ispod Javora, preko Pribinića, najpre u dolini Male, a zatim Usore i Blatnice, Čelareve čete su razgonile četnike i držale narodne zbrove. Borci su tumačili smisao i sudbinsku neophodnost bratstva i jedinstva. U Buletiću, planinskom selu na Borji, ispod 1697 metara visokog Tajana, i u čečavi, na Javoru, proleter i su formirali dobrovoljačke čete, prve na području našeg Operativnog štaba, a u Blatnici su od partizanskih grupa osnovali jednu čvrstu, udarnu četnu.

Dok su proleter i, danima hoda daleko od nas na istok, »češljali« tesličko-blatničko područje prema reci Bosni, u rasutim četama 1, 2. i 3. bataljona Četvrtog odreda počelo je osipanje i dezertiranje, pa – najpre pritajeno, zatim otvoreno – četnikovanje. Neke čete su se počele proglašavati dobrovoljačkom vojskom, a druge su otvoreno, oružjem počele na nas napadati (ne na naše jedinice, to se još nisu usuđivali, nego kurire, ranjenike, pojedine komuniste).

Izveštaji koje smo tih dana primili od naših četa sa položaja i iz sela sa Zmijanja i s područja istočno od Vrbasa, bili su puni gorčine. Situacija nas je sve više zabrinjavala. Gotovo svakodnevno stizali su kuriri, tražeći »hitnu i neodgodivu pomoć«, kao da smo imali neke skrivene rezerve koje bismo mogli slati da gase vatre gde bi neočekivano buknule.

Najteže smo preboleli zločin u Jošavki, a zatim u Maslovarima, gde je tri dana posle mog odlaska ubijen divni Idriz Maslo i gotovo cela četa prišla kokarde. Ni vesti o uspešnom pohodu Udarnog bataljona na Manjači, ni one o uspesima proletera u tesličkom kraju, nisu nas mogle smiriti. Tragediju naših drugova bilo je teško odbolovati. Luka Radetić je kao dete plakao 12. aprila, kad nam je pričao o pokolju u Maslovarima. Lepa je sedela skamenjena; činilo mi se da je ni vest o Mladenu i njenoj sestri nije toliko potresla kao saznanje da je i Maslo izrešetan mecima izdaje.

Radetić je Operativnom štabu 12. aprila o događajima u Maslovarima napisao detaljan izveštaj. To čudno pisano pismo spojenih reci, lišeno pravopisnih pravila, sad čitano,

svedoči o tome što je sve naš dobri drug Luka proživljavao, dok je svojom teškom, peru nenaviklom rukom, pisao o tragediji svojih drugova:

»Izveštaj komandira Maslovarske čete o događaju i neredu u četi. Druže komandantu izveštavam vas da je na dan 8. aprila ove godine dogodijose slučaj to jest izbijo puč čete i četaje postala četnička četa.

Obrazloženje Druže komandantu Košta bili u Maslovarima i otišliste: 5. IV u pola 4 noću vidiliste jasam sa komesarom diga vojsku na položaj ništa se tada dogodilo vratilismose sa položaja u kasarnu ja sam bolestan i samiste vidli i slab i ležosam u četi u kasarni na II spratu 4 dana kad je bilo na dan 8. IV. o. g.: noći: oko 3 sata spavosam i probudijosamse začulajese neka galama usobama dje vojnici spavaju poslasam jednoga druga da vidi kakvaje galama onje otiša ikad je meni doša kazamije dasu upali četnici jasam: skočijo da vidim što je i da izdam komandu za odbranu, kadsam siša u donji sprat uvatili sume moji vojnici i sa onim banditima tojest i Anđelkan Šebića ii Cenića Stanka ijoš: 2 kurira iz moje čete koje su uvatili Menesu razoružali doksu druga komesara ubili po dokazu drugova irazgovaranju između sebe dasu ćeli da zarobe komesara Maslu onje spava ikadsu ga popritisli da ga svežu onje skočijo izasna uvatijo zapištoj oni suga ubili imali su zadatak da ubiju mene i rođića Milana Bubića Vida Terzića Milana i vodnika Jurića Dragu Menesu oslobodili dame nećeubiti ali jasam sazna daćeme ubiti i pobegosam štose kaže ispod noža i sadse nalazim u Skenderu izdajaje bila učeti od samivojnika za kojese uopšte nije sumnjalo dasu pokvareni elementi ikad je bijo puč čete ondasu se istakli Druže komandantu jabi vas molijo akoje moguće da prebacite na ovaj sektor nekoliko drugova dase razoruža maslovarska četa. A jabi siguran bijo dabisa ma-lom snagom razoružo nedrugove umaslovarama.

Nastavak

Druže komandantu toje razdor čete najvišenapravijo Cenić Stanko kojije izdo bolnicu na borjama i njegasu postavili zakomandira čete tebivas molijo da prebacite nekoliko drugova dase oduzme od banditske i razbojničke izdajničke hrđe oružje uz drugarski-pozdrav sa smrt fašizmu sloboda narodu

I u drugim četama Četvrtog odreda četništvo uzima sve više maha. Jedna od tih četa, na manjačkim položajima severno od Krupe na Vrbasu prema Banjoj Luci, proglasila se dobrovoljačkom iako je komandir Jovan Mišić »Komandantu Bosanske krajine, drugu Starom« 15. aprila pisao: »U moju vernost, druže, da budeš potpuno siguran«. Đuro Pucar mi je odmah poslao Mišićevo pismo uz napomenu »vidiš kakva je to vrdalama«, i zamolio da dam Mišiću ono što traži (»potrebnu količinu lekova, kako bi se mogla ukazati prva pomoć, eventualno ranjenom drugu«). Mišić je pisao »Komandantu Bosanske krajine« kako mu je jasno da je »svaki onaj koji je bespravno došao u našu zemlju i okupirao je, naš krvni neprijatelj i ima sa njime da se krvlju i oružjem rešava a ne sporazumom, kao što neki misle«. Nismo ni slutili koliko nas ta špijunčina obmanjuje. Mislili smo da se ne snalazi, kad je – pišući 15. aprila – podsećao kako im je Đuro u Han Kolima »objasnio da se u našim redovima, pored partizana bori i dobrovoljačka vojska, koja nije obavezna da nosi nikakvu značku«. Kao kakvo nevinašće, pitao je da li »je to još u snazi«, jer bi on tada »ostao pod tim nazivom s obzirom na prilike pod kojima se nalazim«. Predstavljao se kao čovek koji mora da se snalazi na četničkom terenu, a on je, zapravo, po direktivama Gestapoa iz Banje Luke pomno pripremao pučeve. Budući da se Mišić zaklinjao u vernost oslobodilačkom ratu i uveravao nas da je petokraku zamenuo kokardom »po naređenju i sili četničke komande«, naredio sam novom sekretaru Operativnog štaba, Albertu Trinkiju, da ga pozove na razgovor. Činilo se da je ipak privrženiji nama nego četnicima; dovodeći nas u sve veću zabludu čak nam je pisao: »Ako trebam drugačije da postupim« – hoće reći: ako treba da opet uzme petokraku – »molim za potrebno naređenje«. Da bismo konačno znali uz koga je Mišić, naredili smo mu da hvata i razoružava sve četnike koji, u begu pred Udarnim bataljonom, nalete na njegov sektor. Obecavao je da će sve učiniti, ali sve što je Mišić činio – činio je protiv nas.

Mišićeva četa se najpre proglasila »četom dobrovoljačke vojske«, a odmah potom – četničkom četom. Od pet četa zmijanjskog bataljona, četiri su se proglasile četničkim jedinicama, otkazale su poslušnost Brankoviću i Kazasu, i uključile se u »Manjački četnički puk« Vukašina Marčetića.

Brinulo me da se nešto slično ne dogodi i na našim najisturenijim položajima prema Travniku, u Krezluku u bataljonu Stanka Kutanjca i u Imljanskoj četi u kojoj je uz komandira Iliju Slavnića i komesara Petra Gajića bilo još trideset komunista. Imljani su zabačeno selo u planini, južno od Skender Vakufa. Selo su ustaše zapalile 1941. Tamo se gladovalo, kao i na području Pljeve i Janja. Slavnić mi je 9. aprila pisao da se četa »nalazi u vrlo kritičnom stanju« i da je »otsečena od svake veze i komande kao i od svake uzajamne pomoći«, a očekivali su da neprijatelj svakog trenutka prodre sa juga, iz Koričana, ili sa zapada, preko Ranča planine, od Jajca. Žalio nam se da su neki »drugovi u četi postali mnogo demoralisani«, uznemireni pokoljima u Jošavki i Maslovarama. Slavnić i Gajić su mi 14. aprila pisali kako su »u pozadini harangeri i kulaci iskoristili priliku te su najenergičnije širili propagandu između stanovništva kao i same vojske, i to takvu propagandu da su četničke bande preuzele čitavu našu oslobođenu teritoriju izuzev sektora naše čete i Skendervakufske, dodajući tome da je preko Bosne prešlo 7000 četnika koji idu i čiste teren od partizana... usled čega je u četi nastalo veliko kolebanje«. Gajić, Slavnić i trideset komunista, mahom Muslimana, u takvoj su situaciji pokazali izvanrednu upornost. Delovali su i među pokolebanim borcima i u narodu. Gajić je za drugove Muslimane obezbedio posebnu zaštitu u slučaju pučističkog manevra. Logor Imljanske čete čuvao je samo jedan vod s komandiorom Slavnićem, ali četnici se nisu usudili da ih napadnu, iako su tamo prodrli u velikoj grupi.

Pojava pijanih četničkih grupa, koje su bile hrabre samo kad pucaju iz busije ili s leđa, dobro je došlo za ozdravljenje Imljanske čete. »Četa je u potpunosti sačuvana od razdora«, pisali su 16. aprila Gajić i Slavnić komandantu mesta Bočac. Zamolili su ga da me obavesti da se »situacija mnogo izmenila i popravila«.

Tada smo Lepa i ja već bili na Manjači. Krenuli smo 14. aprila prema Udarnom bataljonu, koji je tih dana, po našim obaveštenjima, trebalo da bude negde oko Mrkonjića, po svoj prilici nešto južnije od Jajca i zapadno od Vrbasa.

Onih dana dok smo bili u Operativnom štabu, odnosno u Komitetu Partije, Lepa, Đuro i ja smo drugovima iz Partizanskog obaveštajnog biroa dali da štampaju neke proglose, pregledali članke za novi broj »Krajiškog partizana«,

obišli bolnicu na Čemernici i radionice ... Imenovali smo i novog sekretara Operativnog štaba, jer je bilo sigurno da je Milan Ličina ubijen u Jošavki. Na Đurin predlog, za sekretara je postavljen Albert Trinki, tridesetogodišnjak, banjalučki komunist, koji je prilikom formiranja Trećeg odreda bio sekretar štaba, a zatim, početkom godine, drugovi su ga poslali da učvrsti bataljon »Budućnost« u kojem su jedno vreme bili preovladali četnici, pa se čak dogodilo da je komandant bataljona, Dušan Jović, član Partije, pristao da bude komandant u »četničkom bataljonu«. Albert Trinki, tih čovek, nizak i bledolik, od onih koji se ističu tek u akciji, a inače redovno svrstaju u drugi plan, dugo mi je pričao o svojim natezanjima i sukobima sa četničkim elementima u »Budućnosti«. Kako sam nameravao obići taj bataljon Trećeg odreda, pažljivo sam ga slušao: zanimao me je svaki čovek, sve akcije... Dušan Jović, po Trinkijevom mišljenju, nije bio čovek u koga bi trebalo imati puno poverenje, iako mu ljudi onog kraja veruui. Član je Partije, ali i prevrtljiv. Trinki je sasvim drukčiju ocenu dao komesaru bataljona, Jovi Kecmanu, starom radničkom borcu, upornom organizatoru borbe. Slično je govorio i o Milošu Tici, komesaru jedne čete »Budućnosti«. Najopasniji čovek čitavog glamočkog kraja, po Trinkiju, bio je komandir Ticine čete, Vojin Babić, koji je »vraški hrabar«, ali previše »politički nesiguran i prevrtljiv, pa mu ne znaš na koju će stranu okrenuti ćurak«. Trinki mi je pričao i o otvorenim izdajnicima, o grupi u kojoj su bili Krsto Radoja, Branko Đurić, Đuro Kukobat, Rade Ždero, Rane Radeta, Gojko Dokić i Milan Savić. Oni su – navodno – još početkom januara u Han Vrbi imali sastanak sa Italijanima i sa nekoliko ustaških oficira i dogovorili se za saradnju protiv partizana...

U Bočcu smo ostavili samo Trinkija i stražu. Lepa i ja u pratnji Dušana Kerkeza, stigli smo, predveče 14. aprila u Mageljdol, gde je Šolaji verni deo bataljona »Iskra« i dalje držao položaje između Jajca i Mrkonjića. Mislim da je sa Simelom bio i Nemanja Vlatković; većina drugih rukovodilaca odreda bila je sa Udarnim bataljonom.

Njihove su snage bile vrlo male, ali dovoljne (po snazi Šolajinog imena) da ni Italijani, ni ustaše nisu smeli iz Mrkonjića. Opoljenom garnizonu hrana je bacana iz aviona.

– Mimoišli ste se – reče Šolaja, kad smo pitali za Udar-

ni bataljon. – Otišli su prema Surjanu, zapadno od Mrkonjića, na sever ...

Čitav dan i noć smo se zadržali na položajima »Iskre«. Obilazeći sa nama svoje smanjene čete, Šolaja je nosio veliku, pohabanu kožnu torbu. Bila je puna i moglo se videti da u torbi ima bombe. A ja, kao da to ne primećujem, pitam:

– Je li ti to u torbi propagandni materijal? Mogao bi nam nešto pročitati...

On je bez reči otvorio torbu i pred nas, na travu istresao petnaestak bombi:

– To je najubedljivija propaganda – najradije je u ratne okršaje išao kao bombaš. A iz svoje kratkoceve puške redovno je pucao držeći kundak ispod desne miške; nikad nije gađao s kundakom na ramenu.

Osipanje u »Iskri« počelo je prvih dana aprila, kad su četnici pronosili vesti kako sa Grmeča dolazi Udarni bataljon da napadne Pljevu i Janj, i da će razoružati sve one koji imaju kokarde. Nekoliko Šolajinih četa je odmah pobjeglo od Mrkonjića. Okupili su se kod Šipova, na Dugim njivama. Na isturenim položajima prema Mrkonjiću ostala je samo Stupljanska četa. Šolaja je, shvativši da su čete pobile, pošao za njima i zatekao ih na Dugim njivama. On i Vlatković su govorili borcima o razlozima dolaska Udarnog bataljona, o zajedničkom neprijatelju, o tome kakav vodimo rat i zašto se borimo ... Sve je to Lepoj i meni Šolaja detaljno izložio, onako kako je govorio četama. A mrk mu pogled, još je ljut. Jedva čujno je priznao kako su i Nemanju i njega »razbojničke bande razoružale«.

Tek tada sam primetio da je Šolaja bez pištolja.

Pre rastanka sa Simelom, »posudio« sam od Kerkeza pištolj i dao ga pljevskom komandantu:

– Nezgodno je videti komandanta bez pištolja.

Zagrlio me je i tri puta poljubio:

– Hvala, druže Španac, hvala ti, brate. Kad Simela zarobi, vratiće...

Od Šolaje smo otišli u Surjan, istim putem, samo sad suvom stazom, a ne uskom prtinom, kao i početkom marta kad sam se vraćao iz Trećeg odreda. Put je bio veoma naporan. Negde na putu čak je i moj konj lipsao, pa smo Kerkezovog jahali nas dvojica naizmenično. U Surjanu smo zatekli Đuru Pucara, Penićevu četu, i deo jedinica Udarnog

bataljona. Đuro je iz Bočca krenuo posle nas, a stigao je pre nas – išao je kraćim putem; posle našeg odlaska obavešten je da nas drugovi čekaju u Surjanu, na Manjači, iznad Vrbasa.

Đuro se kratko s nama zadržao; vratio se na desnu obalu Vrbasa, kako bi još u Skender Vakufu stigao kozaračke udarnike (iz Skendera mi je Dujko Komljenović javio da je Udarni bataljon kod njih bio 18. i 19. aprila, da su tada »sazvali jedan veliki zbor, koji je imao preko 1500 ljudi, žena i djevojaka« i da je »narod bio jako oduševljen i zadovoljan«),

Kombinovani udarni bataljon od Surjana je krenuo na sever, preko Manjače, do zmijanjskog sela Šljivno, na planinskoj visoravni od oko 500 metara nadmorske visine. Bataljon je zapadno od bila Manjače do Šljivna »češljao« Zmijanje nastupajući u više kolona.

U štapskoj koloni je i jedan novi borac, odnedavna u partizanima, a odavno u Partiji, Slobodan Anđelić – poznati književnik Hasan Kikić. U toku marša, malo severnije od sela Marčeta, u planini s gustom šumom, ispod pastirskih koliba na 930 metara visokim Ravnicama, Hasan Kikić je Lepoj i meni pričao kako će »ovo čudesno lomljenje duša, ovaj košmar u ljudima, ovo silno neznanje i mrak u kojem se razbuktava čudesni plamen slobodarstva ali i izdaje« opisati u svom prvom narednom romanu, a pri tome – reče najozbiljnije, zagledan u Lepu – glavni junak će biti »jedna žena koja sanja samo revoluciju i nema drugog interesa«. U Šljivnu sam dugo razgovarao s Kikićem. Pričao je kako je teško izašao iz Sanskog Mosta, a kad je već bio izašao, kako su neki drugovi u njega sumnjali i kako je morao pisati objašnjenje zbog predratne bliske saradnje s Miroslavom Krležom. Učinilo mi se da ga to boli.

– Ne – kaže. – Partija naprosto želi da sve bude na svom mestu. Radi se o tome što mnogi ni Krležu ne shvataju. Jednom **će** ipak sve biti jasno. Meni je i Krleža, svojim delom, pomogao da se politički opredelim. Od tako velikog pisca, kod koga je svaki redak okrenut revoluciji i marksističkom sagledavanju sveta i odnosa, teško je očekivati da će se složiti sa svakim našim dnevnim stavom...

Tada, na Manjači, nije mi se razgovaralo o Krleži. Ćutao sam dok je Kikić govorio; prećutao sam čak i ono što sam hteo da pitam.

Partija je znala sve relevantne podatke i ona će – bio sam uveren – dati prave ocene. A o Kikiću, Krleži i nekim nejasnoćama, Đuro mi je govorio još pre susreta sa Hasanom Kikićem, koji je u partizanima nosio ime Slobodan Anđelić. U Bočcu mi je Đuro, 9. aprila, pokazao pismo zamenika komesara Prvog odreda:

»Pisao sam ti za druga Slobodana da je izišao sa Sane i da je pao u ruke četnika. To je bilo tako zato što je drug Slobodan tada kada je trebao izići imao slabu vezu sa našima i na taj način zalutao u njihov tabor. Sigurno si obavješten da je uspio pobjeći od tih bandita i prebaciti se do nas. Kada je došao, ja sam ga postavio za zamjenika polit-komesara u bataljonu s tim da piše sa terena za 'Krajiški partizan', mislim da mu je to odgovarajući položaj. Govorio sam mu da bi trebalo da radi pod svojim imenom ali kaže da bi to dovelo u nezgodan položaj njegovu familiju koja živi u gradu. Nešto sam prije čuo za njega da je i on imao neku vezu sa 'Pečatom' i Krležom, a to mi je pričao i Osman te sam o tome razgovarao s njima. Kaže da on o tome ne zna ništa i da je bio član Partije prije nego što je došao ovamo i da je dobio upute kako da radi u vojsci i, fakat, u Sani je stvorio narodnooslobodilački odbor koji je radio i koji i sada radi za nas. U toku svog boravka na Sani taj odbor je poslao neke stvari za nas a i municiju i lijekove u priličnoj količini. Što se tiče 'Pečata', kaže da je napisao neke dvije priče ne znajući za naš stav prema 'Pečatu'. Jedino mu je poznato da ga je drug Osman na jednoj konferenciji koja se je održala u Beogradu nazvao haesesovcem a da njemu ni danas nije poznato zašto. Kada je pošao ovamo imao je državnog hrvatskog novca oko 23.000 kuna, od toga posudio je nekim ljudima i dao nešto za familiju nekog druga koji je pobjegao, i nešto dao za nabavku lijekova tako da je za Partiju dao 12.147 kuna. Ovaj račun podnio je pismeno, sa naznakom da novac predaje Partiji da ga upotrebi za potrebe Partije. U koliko ti je poznato nešto o njemu i da li može da bude član Partije, molim te javi ini odmah. Ako je on potreban da radi u redakciji našeg lista, kao što je bilo predviđeno, piši da bi išao tamo. Sam sam mišljenja da radi na ovom terenu za list, a ujedno i sa vojskom jer je i rezervni oficir.«

Udarni bataljon je do kraja aprila izvršio prvi deo svog zadatka: područje, gde su vršljale Drenovićeve čete i Mar-

četiceve čete četničkog bataljona Manjača, bilo je očišćeno. Sam Drenović je pred poterom pobjegao u Mrkonjić, gde je zajedno s Todicom Mitrovićem potpisao sporazum o saradnji s Pavelićevim predstavnicima – Drenović kao »komandant četničkih jedinica« a Todica Mitrović kao »predstavnik političke organizacije«. U ime ustaša, sporazum su sa Drenovićem, 27. aprila, potpisali zapovednik-bojnik Emil Rataj (u našem proglasu, uhvativši kurire koji su nosili taj sporazum, pisali smo: »sa zloglasnim Ratajem ... koji je klao i uništavao srpska sela toga kraja nađoše se za istim stolom izdajničke četničke 'vođe', pijani učo Uroš Drenović i njegov ortak Todica Mitrović koji su nedavno na oslobođenoj teritoriji zajedno sa izdajicom Lazom Tešanovićem opljačkali, popalili i do temelja uništili muslimansko selo Grad i hrvatsko selo Prisjeku«), Konstantin Urumović (predstojnik kotarskog suda) i Marko Jungić (kotarski predstojnik). Pisali su da je sporazum utvrđen »u cilju smirenja i pacifiranja cijelog ovog područja« i radi »akcije oko uništavanja komunističkih bandi«. Dogovoreno je da će »hrvatske oružane snage zajedno sa četnicima u gradu kao i na terenu suzbijati i poništavati komunističke bande«.

Četnici su do tada u Krajini šurovali uglavnom samo s italijanskim okupatorom. Drenović je učinio presudan korak: našao je isti jezik i sa ustašama. A Drenović nije bio jedini. Jovo Kitić, bivši policajac iz Teslića, u aprilu komandir Vlajičke četničke čete, koja je u Mladikovini kod Blatnice zarobila trojicu boraca iz Proleterskog bataljona, »saslušavajući ove naše proletere ... kleo se svojom slavom« – javio je Lepoj i meni Nikica Pavlić – »da više voli pobjedu ustaša nego partizana«. Takođe je govorio »da je dobio pismo od ustaške komande iz Teslića da neće napadati njihova sela i da će im dati oružja i municije za borbu protiv partizana«.

Nemački general u Zagrebu, Edmund Glajze fon Horstenu, izveštavao je svoju vrhovnu komandu o četničko-ustaškim pregovorima i sporazumu u nekoliko navrata. U radiogramu od 1. maja javio je da je »kod Varcar Vakufa, severozapadno od Jajca, vođa tamošnje četničke formacije ponudio primirje. Uslovi: sloboda veroispovesti i ravnopravnost u državi za pravoslavne, zajednička borba protiv komunista. Uslove je poglavnik 24. aprila prihvatio... Sa hrvatske strane pregovori su otpočeli...«

I komanda Druge italijanske armije je znala za pregovore. Ta, Drenović je bio italijanski čovek. U obaveštajnom biltenu Druge italijanske armije od 7. maja javljeno je da je »hrvatski pukovnik Šimić, komandant garnizona Varcar Vakuf, zaključio sporazum s četničkim jedinicama kod Varcar – Vakufa... Budući da su dobili pravo da ostanu naoružani, u znak odanosti poglavniku, četnici će se boriti i protiv partizanskih bandi«.

Te Drenovićeve »jedinice jačine oko 2000 ljudi«, rasute oko Mrkonjića, bile su od 1. aprila stalno na udaru naših udarnih četa. Kolone naših četa su za nepune tri sedmice »pročešljale« Manjaču; činilo se toliko uspešno, da je Lepa Perović 23. aprila pisala Đuri Pucaru:

»Stvar sa čišćenjem Manjače svršiće se za 2–3 dana ...«

Đuro Pucar je s nama bio u Surjanu sredinom meseca. On je u Surjan došao s grupom drugova iz 1. bataljona četvrtog odreda. U toj grupi su bili Branković, Kazas i ostali borci, koji su posle nekoliko pučeva u manjačkim četama pobjegli od četnika, pa su se u Surjanu priključili Udarnom bataljonu. Đuro se 17. aprila vratio u Bočac, a 19. aprila je s kozaračkim Udarnim bataljonom otišao preko Skender Vakufa prema Maslovarama, tragom Proleterskog bataljona. Ono što su proleter i bili »očistili«, sad su kozarački udarnici – javljao nam je Đuro – morali čistiti ponovo. A samo nekoliko dana posle prolaska kozaračkog Udarnog bataljona preko Vrbanje, i dalje prema reci Bosni, četnici su se opet okupili, tako da smo već 23. aprila izgubili vezu i sa Đurom i sa Osmanom i Dankom. »Ovamo prema Borji trebaće po drugi put čistiti« – pisao nam je iz Skender Vakufa 26. aprila Nikica Pavlić: – »Opet banditi postavljaju zasede i otimaju poštu.« Čim bi osetili da se neka grupa proletera udaljila od glavnine, četnici – dan ranije razbijeni – brzo bi se okupili i napadali naše drugove. Tako su u aprilu grupe proletera tučene i u Blatnici i u Mladikovini kod Blatnice, gde su četnici zarobili Branka Trninića, Milana Vukojevića i Rajka Čopića. Kasnije su njih trojica pobjegla i – povezavši se sa Imljanskom četom – stigli su u štab 2. bataljona Četvrtog odreda u Skender Vakuf. Lepoj i meni o njihovom zarobljavanju, »dok su bili na položaju prema Komušinoj«, pisao je Nikica Pavlić:

»Naši su drugovi očekivali napad, pošto su im bila zarobljena 3 kurira, kao i jedna patrola od 2 partizana... Napad je izvršen u pola 11 u noći. Četnici, predvođeni od seljaka, zaokupili su naše. Pred sobom su gonili zarobljene kurire. Partizani iz Vitkovačke i Pojezdinske čete, njih 17 koji su bili sa naša tri proletera na položaju, odmah su odbacili oružje i zapjevali četničke pjesme. Četnici su jurnuli na drvenu zgradu u kojoj su se nalazili proleter i, opkolili je i ovu trojicu razoružati. Među napadačima bili

su Delie Mirko, bivši komandant mjesta u Blatnici, i Mi-
jić Mihajlo, bivši komandir Blatničke čete ...«

Pre ovog slučaja, četnici su u čečavi zarobili Vojina Gr-
bica i jednog od komandira čete u Proleterskom bataljonu,
Obrada Košpića. Ćopić, Vukojević i Trninić su pričali Pav-
liću da je Košpić »sav bio isprebijan« i da su mu četnici,
tako isprebijenom, »u nos metali zapaljene cigarete« pri-
siljavajući ga da narodu i zarobljenim proleterima »govori
kako su četnici ubili Danka, Zdravka, Osmana, Živu Pre-
radovića (komandanta 4. bataljona Četvrtog odreda), pol-
koma Vlajičke čete Pobrića Edhema, zarobili bacače, da
im iz Srbije ide u pomoć osam hiljada četnika, da je
Uroš Drenović dobio osam topova od Talijana i da napada
Kozaru. Sa Košpićem su vodili zarobljenog Vojina Grbića,
kome su ispalili dva pištoljska metka, 6,35 kalibra, u prsa,
čime ga nisu usmrtili, i bjesomučno ga tukli nožem i puš-
čanom cijevi iza vrata i po glavi.« U čečavi su četnici uhva-
tili i jednog bolesnog kozaračkog proletera. »Skakali su
mu nogama na stomak i tukli ga štapom tražeći da viče:
živio kralj Petar. Sami banditi su tvrdili da je on upravo
klicao Staljinu i proleterima ...« Po izveštaju Nikice Pav-
lića, još strašnije su postupali sa zarobljenim partizankama.
Tako su se sami »u Pribiniću hvalili da su uhvatili jednu
bolničarku, noseću ženu« i »da su joj isjekli dijete«.

Nadali smo se da ćemo područje južno od Banje Luke,
od Vrbasa na zapad – Zmijanje (u ratu najčešće nazivamo
samo Manjača, po planini razvučenoj iznad Vrbasa u du-
žini od dvadesetak kilometara, bez sela, tek s dvadesetak
domaćinstava rasutih po slabo pošumljenoj visoravni), gde
su Marčetići, Tešanovići i Azarići formirali »Manjački čet-
nički puk« – bolje, temeljito, zauvek oslobodili od četnika.
Narod je tamo borben, ustrajan, žilav, i momci onoga ikra-
ja bili su dobri borci, da smo ih uspeli uključiti u narod-
nooslobodilački pokret. Ali bilo je u njima neke praiskon-
ske verske i nacionalne netrpeljivosti, naročito prema Mu-
slimanima, koje su nazivali Turcima i nekrstima, tako da
su svojom opterećenom tradicijom davali veću šansu čet-
ničkom uticaju, nego nama. Tu je tek trebalo zaorati prve
brazde bratstva i jedinstva. Njihove su puške bile sprem-
ne da pucaju protiv svakog oblika okupacije, ali oni su –
poučeni od raznih Drenovića, Marčetića i Tešanovića –
smatrali da je svaki došljak (»svaki nekrst«, govorili su)
glasnik ili predstavnik nekakvog tuđina. Bio sam naivan,
verujući da ćemo odmah dobiti čitavo Zmijanje kada raz-

bijemo četničke formacije. No, narod nas je vrlo, vrlo sporo prihvatio kao vojsku slobode, kao vlastiti interes. Nepismeno Zmijanje, sve u ovčjem kožunu, išlo je nekim svojim vanistorijskim tokom i sad je trebalo učiniti mnogo više od jedne akcije da se taj tok izmeni. Između gornjeg toka Sane i Vrbasa, u selima rasutim po padinama manjačkih brda od preko hiljadu metara nadmorske visine, nismo – i to nam se kasnije osvetilo – imali čvrsto uza se najuglednije tamošnje ljude, koji bi bili naši; ni sposobnih agitatora, ni upornih boraca narodnooslobodilačkog pokreta. Komandant je tamo bio Milan Branković, lugar iz Krmine, hrabar i domišljat gorštak, pomalo nezgrapn, ogromne glave, koja je rasla iz ramena, bez vrata. Njegov komesar, član KPJ od 1928, Muhamed Kazas, jednostavan, tih i skroman obučar, pričao mi je kako je Branković 1941. pobegao sa streljanja. Mnogo je Kazas volio Brankovića, ali njihova sloga je bila nedovoljna da se na Zmijanju, tamo gde je bilo šest četa pod njihovom komandom, uspostavi ustanička, partizanska atmosfera.

Nastupajući preko Trijebova, ispod 1017 m visokih Vrhova, istočnim i zapadnim stazama manjačkog grebena, naše kolone su u brzom marš-manevru izbile u Lokvare, Sričiče, Paviće i Šljivno (leva kolona) i iz Surjana u Marčete, podno 1239 metara visoke Velike Grede, pa u Lusiće, Kadinu Vodu i Šljivno (desna kolona). Zatim su »pročešljana« sela Radmanići, Dobrnja, Sitnica i Dulcovac, pa sve okolne šume. čete su imale uputstvo da narod ne diraju, da one koji nisu pucali na nas razoružaju, a vođe da zarobe i dovedu u Šljivno. U svakom selu trebalo je održati miting, »ali se narod slabo odazivao« – pisala je Lepa. Svuda kuda smo prolazili deljeni su leci sa našim uskršnjim proglasom (» ... U ovom času, na zajednički Uskrs, koga jedan dio naše Krajine dočekuje u znaku crne izdaje, gore od one 6. aprila prošle godine, u času kada partizani jedini brane sela od krvoloka i palikuća, ujedinite se svi u jedinstvenu narodnooslobodilačku vojsku i zajedno s partizanima pođite u borbu da učinite kraj zajedničkoj nesreći«) i pozivom komandanta Operativnog štaba:

»Ovim se pozivaju sva ona lica koja su se odmetnula sa oružjem i ne priznaju komandu narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske da najkasnije do 20. aprila ove godine predaju svoje oružje. Garantuje se da im se neće ništa dogoditi...

Tko se do gore označenog roka ne odazove ovome pozivu i ne preda oružje, biće smatran saboterom narodnooslobodilačke borbe i narodnim neprijateljem i biće izveden pred vojni sud ...«

Idući kroz sela Manjače, pozivali smo narod:

»Protjerajte izdajničke četničke vođe, te najnovije okupatorske ortake i ustašku braću po zločinima, protjerajte one koji otvaraju put ustašama na našu oslobođenu teritoriju, koji sa leđa napadaju partizane, vaše najodanije borce u času kad vode borbu s ustašama ...«

Oni koje bismo uspevali okupiti, ćutljivo su nas slušali. Imao sam utisak da naša tumačenja, potpunije i s manje rezervi, primaju žene nego muškarci. Vahida Maglajlić, koja je neko vreme politički radila na Zmijanju, kao i Drago Mažar, bili su uvereni da su te žene spremne da brzo prihvate partizane i da usvoje ciljeve narodnooslobodilačke borbe. »Tu ne treba duboko orati da se dođe do duše«, govorio je Drago Mažar, kad sam ga – ranjenog – posetio na Čemernici. Jer žena Zmijanja, još opterećena srednjevjekovljem, radila je neuporedivo više od muža, a bila je bez ikakvih prava. U Pavićima ili Sričićima sam video kako neki žgoljavko tuče suprugu, snažnu i jedru ženu, koja ga je mogla jednim udarcem oboriti, a ipak ona samo šuti i rukama pokriva glavu, svikla na batine i pokornost. Verovatno su te žene na našim mitinzima prvi put slušale o ravnopravnosti. Lepa, sa svojim učiteljskim iskustvom, znala je naći puta do njihovih duša i one su je – kad bi se okupile – slušale kao da im govori s neke njihove crkvene ikone oživela svetica. Muškarci su nas dočekivali s više nepoverenja, ophrvani sumnjama. Više bi ih se okupilo kad su dolazili da nas uveravaju kako smo zarobili nedužnog čoveka; bili su, najčešće, jedinstveni čim bismo zarobili njihove četničke komandire, i tad su se ponašali kao da su svi čvrsto uz narodnooslobodilački pokret, pa su nas uveravali – štiteći svoje komandire kokardaše: »Naš je on, ne bi on ni za živu glavu pucao na partizane, pustite ga . . .« Tako je bilo i dvadesetak dana pre našeg dolaska, prilikom prolaska Kozarčana. Oni su tada razbili 3. četu Manjačkog bataljona. Komandir te čete Ratko Milojević je za kratko vreme prišio petokraku, a onda ponovo prebegao četnicima. Mi smo takve probleme imali s Jovom Mišićem (1. četa), Mićom Azarićem i Petrom Savanovićem (4. četa) i s Dragutinom Džajićem, komandiro 5. čete. Jedina grupa, koja je kao

Celina u Manjačkom bataljonu bila pouzdana, bio je »Vod za vezu« Vele Miletića.

Najopasnijeg izdajnika sa Manjače, nekog Vukašina Marčetića, koji je nešto pre toga stigao iz Italije, iz zarobljeništva, s italijanskom propusnicom i ugovorom o saradnji, nismo uspjeli uloviti, kao ni Drenovića i Tešanovića, koji su pobjegli ustašama u Mrkonjić. Marčetić se krio negde u šumama Manjače, kao i smenjeni zamenik Milana Brankovića, Mićo Azarić. Njih su dvojica pružili organizovan otpor Kozarčanima 5. aprila, a zatim i našim četama, samo taj je otpor kratko trajao. Vojska je Marčetića i Azarića brzo napustila, ljudi su pobjegli svojim kućama ili se sakrili negde u planinskom bespuću, pa su komandanti ostali sami. Oko 20. aprila Marčetić i Azarić su se razišli. Azarić je želeo da se odmah preda, spreman – pisao nam je – da se stavi »pod komandu drugova partizana, ako mi je život garantiran«. Azarićeve jataci su Milanu Brankoviću dostavili dva Azarićeve pisma istog sadržaja, samo je jedno bilo adresirano na »komandanta Brankovića«, a drugo za »komandanta Krajine«. Po onome što sam saznao o Azariću od Kazasa i Vele Miletića, nisam mu ništa mogao obećati.

– Postoji narodni sud. Garancija mu je narodna pravda. Ako je kriv, biće osuđen, ako nije, ravan mu je drum – rekao sam Brankoviću da tako poruči Azariću.

Tada je od Azarića stiglo i treće pismo: zaklinjanje da on, a ni njegova četa, nikad nisu ispalili metak na partizane. »Svi ćemo doći i predati oružje, ako nas onda pustite« – pisao je Azarić. Tada smo se dogovorili da mu to obećamo. Predao se, predao oružje i – otišao.

Zatim nam se javio i Vukašin Marčetić. Bilo bi mi logičnije da je s Drenovićem pobjegao u Mrkonjić Grad, nego što je nama nudio ruku pomirenja. Mora da je računao na svoj ugled u narodu: niko sa Zmijanja mu ne bi oprostio da je javno otišao k ustašama u Mrkonjić. O Marčetićevim pokušajima da dođe do nas saznali smo u šljivnu. Lepa je u jednom od svojih pisama Đuri Pucararu, 23. aprila pisala i o tome kako »Marčetić također traži milost«:

»Bio je kod jedne žene u Sitnici i rekao je da nikad nije bio četnik, da je bio za narodnooslobodilačku vojsku i za saradnju sa partizanima, te da mu se je sada izvući iz ovog kaosa, da bi se povukao u miran život. Ali on nema nikoga za sobom, jer njegovi su ljudi djelomično

razoružani, djelomično pripojeni Ribničkom bataljonu. Inače sa tako okorjelim banditom ne možemo pregovarati ...«

Pre Marčetića, pismom nam se javio neki Lazo Tomić, koji je tvrdio da ga je »Drenović zaveo«, a da je on za narodnooslobodilačku borbu i da bi bio najsretniji da ga primimo u partizane.

Lepa i ja smo se dogovorili sa štabom Udarnog bataljona da u svakom od ovih i sličnih slučajeva budemo krajnje oprezni, »jer postoji mogućnost da se kao neki pokajnici uvuku u naše redove i da nam ponovo pocijepaju vojsku«.

U Šljivnu smo zatvorili oveću grupu četnika, poznatijih harangera. Jedan od njih, Brane Lazičić, javno je govorio da je »komunistička puška najopasnija puška«, »najdušmanskija puška«; i ljudi su zaista svedočili da je tako govorio, a ipak su ga branili:

– Prekog je jezika, ali dobra srca.

Tako su govorili i za Miloša Bašića, pa i za Mirka Kocića, koji je u Marčetićevom četničkom bataljonu komandovao Gornjeratkovačkom četom. A najupornije su branili prevrtljivog Jovu Mišića, koji je za nepun mesec dana tri puta menjao oznake na kapi.

Bilo je neophodno da što pre obnovimo (zapravo osnujemo) partijske organizacije u selima između Sanice i Vrbasa, i to su kao najpreči zadatak preuzeli na sebe Lepa i Kasim Hadžić. Što se vojne organizacije tiče, »Košta i ja smo mišljenja« – pisala je Lepa Pucaru – »da se obrazuje novi odred koji bi se nazvao šesti ili 'Manjački', a obuhvatao bi Brankovića bataljon i novoosnovani bataljon na Penićevom sektoru (Surjan). Za komandanta imenovali bi druga Dragu Mažara, za politkomesara druga Voju Mitrova iako je on više za čisto vojničku funkciju, ali podesnijeg druga nemamo. Sa ovim se slažu i drugovi iz Trećeg odreda, jer tvrde da je njima teren prevelik... Organizovao bi se 1. bataljon toga novoga odreda (Manjača). Komandant bi bio Branković (on je ovdje popularan), a stvarno bi bilo nemoguće smijeniti ga, a politkomesar drug Smiljanić, dok bi njegov zamjenik bio Gojko Gajić... Zatim bi se osnovao Polubataljon u kome bi bila bivša Penićeva četa, a stvorila bi se još jedna četa koja će se naoružati od Azarićeve čete i oružja ostalih

četnika. Ta četa bila bi sastavljena od boraca iz Surjana i Šehovaca, za koje Aleksa Penić kaže da su poštteni. (Poslije čišćenja Penićeve čete u kojoj je razoružano 15 boraca, za komandira je postavljen drug Stevan Penić, za zamjenika drug Stanić Ilija, za politkomesara drug Dušan Pavlović. U četi su borci dočekali onu četvu koja je došla da čisti teren od četnika sa muzikom i pjesmom, a bilo je prisutno i dosta naroda. U toj četi bila su svega tri partijca sa Aleksom. Primljeno je u Partiju još 6 ...) Komandant toga Polubataljona bi bio Aleksa Penić ...»

U tome pismu smo tražili od Đure da se s Osmanom što pre vrati u Skender Vakuf, kako bismo nas četvoro održali 28. aprila sastanak. Lepa je dopisala – jer smo još bili bez pouzdanih obaveštenja o Mladenovoj sudbini – »Ako ste slučajno izbacili druga Stojanovića i ako je živ, neka i on dođe... Košta i ja mislimo da bi na ovom našem sastanku trebalo doći do konkretne odluke o formiranju i slanju Proleterskog bataljona. Zato ti već sada, pošto si bliže preko Imljanske čete, uhvati vezu sa drugom Abidom Lolićem sekretarom privremenog Okružnog komiteta za Travnik i traži od njega izveštaj šta je učinio da uspostavi vezu sa Zeničkim bataljonom i neka ti pošalje prijedlog kuda bi taj bataljon otprilike trebao proći.«

Od predloženog sastanka s Đurom i Osmanom nije bilo ništa. Probivši se na istočnu obalu Vrbanje, tamo su se danonoćno tukli protiv ustaša i razbijali četničke busije. Naše veze su bile sve neredovnije. Osman i Danko su, oko 20. aprila, ipak pokušali da se po mom predlogu vrate na obale Vrbasa, i već su bili stigli u Maslovare, gde su se 21. aprila sastali s Đurom. Ali tad, umesto da zajednički krenu prema Skender Vakufu, što bi bilo najlogičnije i najkorisnije, oni su se tu zaustavili i javili – što smo saznali od Mile Trkulje, koji se sam probio iz Maslovara do Bočca 24. aprila – da oni ne mogu »napustiti ovaj teren sa Proleterskim bataljonom jer nas sa svih strana napadaju, koliko hrvatska vojska, pešadijom, avijacijom i artiljerijom, toliko i četničke bande (napali su i zauzeli štab 4. bataljona Četvrtog odreda ubivši 30 drugova)«. Ostavši na krajnje suženom prostoru dvadesetak sela, gde su bile naše tri čete (Crnovrška, Prnjavorska i Motajička), smatrali su »da bi bilo vojnički i politički vrlo loše ako bismo potpuno napustili ovaj teritorij«. Odlučili su da ta sela brane dok i poslednji od njih bude sposoban za borbu, »ili dok ne primimo drugo naređenje«. Umesto

da se probijaju na zapad, tražili su da im pošaljemo pojačanje, što, ako kao pomoć ne računamo kozarački Udarni bataljon, koji se već probio do Proleterskog bataljona, nije bilo moguće.

Plan da spojimo naše najmobilnije jedinice od oko 1400 boraca je propao. Ni uz najsvrsishodniju koncentraciju, u aprilu 1942. godine stvarno nismo imali snaga da, uz pojačanu četničku izdaju, držimo slobodnu teritoriju od Une do reke Bosne, i da tako obezbeđujemo stalnu vezu sa jedinicama Operativnog štaba za istočnu Bosnu, odnosno sa Operativnom grupom jedinica Vrhovnog štaba, koji se još nalazio u Foči, ali smo mogli učiniti i više, da se nismo rasipali. U aprilu je, na primer, bilo moguće i napasti i osloboditi Mrkonjić Grad, da smo tamo prikupili oba udarna bataljona i proletere. Garnizon je bio malaksao, iscrpljen iščekivanjem našeg napada, bez veza sa drugim jedinicama, bez redovnog snabdevanja... Ali tamo, pred Mrkonjićem, bio je samo Šolaja sa svojim oslabljenim bataljonom, sa ono malo ljudi, koji su mu ostali verni. Uopšte, stanje u Trećem odredu je zabrinjavalo, pogotovo zbog toga što je gotovo čitavo vojno-političko rukovodstvo bilo na Manjači, sa Udarnim bataljonom. Zbog toga smo s drugovima iz Trećeg odreda održali sastanak u Šljivnu 21. aprila. Dogovorili smo se da se najkraćim putem vrata u odred i Rade Marjanac i Gojlo Rodić, i Radomir Mitrić i Teufik Kadenić Cinkara, i Makso Dakić, i još nekoliko drugova. Dr Vasu Butozana smo zadržali u Udarnom bataljonu. Smatrao sam da je bolje ako ostane uz nas. Tada smo već planirali da formiramo jedinstvenu medicinsku službu za čitavu Krajinu, a Vaso je bio najpogodniji za rukovodioca te službe.

U sastavu Udarnog bataljona ostala je i Metličeva četa, stotinjak »Pelagićevaca«, koji su se istakli u borbama protiv četnika na Manjači. A, začudo, krajem aprila, kad smo od te čete zatražili da razoruža bivšeg komandanta Petog bataljona Trećeg odreda Stanka Kutanjca, koji nije više hteo da sluša naređenja više komande, Metličevi borci su nekako izbegli izvršenje tog zadatka. Uporno su tvrdili da je Kutanjac »junak ustanka«, da je »naš čovek« i da »sigurno na nas nikad neće pucati«.

Kutanjac je u ustanku bio vrlo preduzetan, hrabar i po hrabrosti ugledan, kao i Šolaja, samo je Simela bio šira, kompletnija ličnost, pronicljiviji komandant i brže

je shvatao smisao narodnooslobodilačke borbe. Vreme je pokazalo da je to i Kutanjac shvatio, ali u aprilu njegovo shvatanje naše borbe bilo je neka čudna zbrka samovolje i inata. Defetizam, koji je pretio da sve preplavi, učinio je komandanta Kutanjca nepoverljivim očajnikom. U situaciji kad je izbijao puč za pučem, i kad nam se već glavnina snaga Četvrtog odreda bila demoralisala, nismo smeli dopustiti ponavljanje slučaja Trivunčić ili Drenović u Trećem odredu. Bilo zbog sopstvenih sklonosti, bilo zbog sticaja okolnosti nošen strujom koju nije umeo da savlada, Kutanjac se sve više udaljavao od nas ili se bar nama činilo da se udaljava, iako će vreme pokazati da je on bio u traženju, a ne u bežanju.

U aprilu nismo imali snaga da obuzdamo Kutanjca, iako je komesar njegovog bataljona Mensud Hotić u svojim pismima Operativnom štabu uporno tražio našu intervenciju.

Dok smo bili u Šljivnu, upravo kad je akcija čišćenja Manjače završavana, Lepa Perović je dobila visoku temperaturu, pa smo je nekako prebacili do Bočca, kako bi se što pre izlečila. Dva dana kasnije, 26. aprila, i ja sam se spustio u Bočac. Drugove u Bočcu, Aginom Selu i Skender Vakufu je bila pomalo zahvatila panika zbog stalnih četničkih prepada na čemerničkim putevima.

U međuvremenu, Đuro Pucar je napravio novi razmeštaj. Štampariju i Partizanski obaveštajni biro je preselio u Skender Vakuf, odakle se rukovodilac POB-a Nikica Pavlić u pismima Operativnom štabu žalio kako su »sišli s konja na magarca«, jer su bili smešteni na spratu popove kuće, »u spletu sokačića i budžaka koji nam priječe dobar vidik i odbranu«. čak i Nikica, koga je karakterisala sigurnost u rasuđivanju, velika kultura i poznavanje većine pitanja, pomalo se gubio u onoj zbrci previranja i kriza. Sam je jednom govorio kako se »u trenucima velike opasnosti spas nalazi samo u veličini«, ali krajem aprila, kad su ustaše, s Nemicima u zaleđu, nasrnule sa svih strana na slobodnu teritoriju, a mi uzimali, s leđa i bokova tučeni izdajom u četama Četvrtog i Trećeg odreda, bilo je malo veličine i tu je predstojalo naše ponovno organizovanje.

U Štabu su bili samo Trinki i Hasan Kikić, koji su mi 21. aprila poslali drugi broj upravo štampanog »Krajiškog partizana« i obavestili me da je toga dana »rano ujutro« štamparija iz Aginog Sela premeštena u Skender Va-

kuf, a da su njih dvojica – po odluci Đure Pucara – dužni da iz Bočca rukovode izgradnjom bolničkih objekata na Čemernici.

Bilo mi je žao što je Hasan Kikić, retko daroviti pisac, »premešten« u »tehničku službu«. Mogao je ostati u Operativnom štabu (za njega je bilo mnogo posla), ili u POB-u kod Nikice Pavlića, gde bi njegovo pero i čudesno umeće da prodre u duše krajiških ljudi bilo najdragocenije, ali Đuro je imao svoj plan i u to se nismo mešali. Ipak, nisam bio zadovoljan, videvši kako Kikić rasipa snagu na prikupljanje eksera, prozora i vrata za barake na Čemernici. On sam o tome ništa nije govorio, smatrao je da je svako zaduženje jednako značajno i da ga komunist mora bez objašnjavanja izvršiti. Ja sam se samo Lepoj požalio:

– Zar Slobodan nije potreban Partiji na neki drugi način?

Nervozna, verovatno zbog bolesti, samo je odmahнула rukom.

Kikić je svoj građevinski zadatak obavljao krajnje savjesno. Za onih nekoliko dana krajem aprila, dok sam bio u Bočcu i Skenderu, on je sve vreme jurio naokolo od jednog do drugog narodnooslobodilačkog odbora, od sela do sela, prikupljao materijal i angažovao kola za prevoz građe. Čak je i na Kozaru slao kurire, da mu iz oslobođenog Kozarca donesu eksere. Svakog je dana odlazio na Čemernicu. Kad god bih ga sreo, bio je dečački vedar i duhovit, uvek oran za šalu, naročito kad bi se zatekao u društvu sa Skenderom Kulenovićem, koga je, još pre rata u Zagrebu, nazvao Škandel-efendija. Hasan je bolesnoj Leoj i meni pročitao svoje prve tekstove na partizanske teme – nekoliko vanredno uspehlih skečeva o Drenoviću. Oduševio me je:

– Pa ti opisa Drenovića kao da ga znaš bolje od svih nas!

– Drenovića je lako shvatiti. Sve što on radi temelji se na strahu. A strah je strašna sila – govorio je, zamišljen, upravljajući pogled prema prvim zvezdama koje su se pojavile u velikoj pukotini na nebu nad Vrbasom. Beli, pravilni Hasanovi zubi cakle se, oči mu sjaje, smeje se:

– A dašta, znam, bolan Drenovića od mladosti. U preparandiji smo sedeli u istoj klupi, a kad sam izašao iz

Sanskog Mosta, Drenović me prvi primio u svom štabu. Lepo me dočekaao, gospodski ugostio, a onda odredio za odstrel, kao jarebicu ...

Jednog od onih poslednjih dana u aprilu sa Hasanom sam obišao našu bolnicu na čemernici, a zatim i POB u Skender Vakufu. Šef POB-a Nikica Pavlič je svoje službe bio smestio u staru popovu kuću. Štitilo ih je petnaestak boraca pod komandom Karla Rojca. A i Nikica i Karlo – bolesni: Nikica je hriptavo kašljao, pluća mu odavno izjedena tuberkulozom, a Karlovi zglobovi natekli od hronične upale, od tamnovanja. Nikica Pavlič je bio čovek kojeg se moralo poštovati. Izuzetno obrazovan, a verovatno u celoj vojsci Krajine najbolji šahist. Dok mi je govorio o problemima sa papirom (nikako da drugovi pošaljku pakete iz okupirane Banje Luke), o pripremama za treći broj »Krajiškog partizana«, o sitnim čarkama s Trinkijem, o četničkim prepadima na naše kurire, o slabom obezbeđenju Skender Vakufa (»Dujko je mišljenja da treba pojačati našu zaštitnicu i mi smo poručili po jedan puškomitraljez da ovdje bude dok se ne ustanovi što je s tom bandom koja se je koncentrisala u Maslovarama«), u njegovom se govoru osećala klonulost koja kao da nema veze sa umorom.

U popovoj kući, u Nikičinom Centru u Skender Vakufu, zatekli smo i Ajišu Karabegović, Sidu Marjanović i Skendera Kulenovića. Tu je bio i njihov kurir, gluvonemi mladić neobične snage, opasan žutim opasačem na kojem je visila žandarmerijska sablja. Zaboravio sam mu ime (ili ga možda nisam ni znao); za sve nas taj gluvonemi dečak bio je jednostavno – Nijemac. Desetak dana kasnije Nijemac je bio svedok strašnog zločina: pratio je na Čemernicu Hasana Kikića kad su ih u zasedi dočekali četnici. Hasan je tada poginuo, a Nijemac pobjegao. U dokumentaciji je sačuvano Hasanovo poslednje pismo upućeno Albertu Trinkiju i Dragi Mažaru, koji se zadržao u Bočcu na putu za Šljivno – izveštaj od 2. maja:

»Ja sam u Skenderu i danas ćemo odavde otpremiti vrata i prozore u Čemernicu. No neka vas to ne smeta, vi ipak ako imate tamo spremljenih prozora i vrata koliko-toliko šaljite, ukoliko već niste odaslali. Trebat će toga dosta. Svakako skinite nešto dobrih prozora (koji su dupli) na bočačkim zgradama i pošaljite ih. Za bolnicu će ih trebati

prilično, a i ostale zgrade ćemo udesiti da budu što svjetlije.

Eksera (kraćih naročito) pribavite odakle god možete i to što više.

Ujedno već sada odredite koje će se stvari od namještaja prenositi u Čemernicu. Svakako sve stalaže za spise, zatim sve posteljine i podesne stolove, a također i krevete. Moramo bezuvjetno definitivno riješiti i pitanje pristojnog spavanja. Mi se trudimo da prostorije zadovolje i u tom pogledu do maksimuma. Jučer sam pisao da se usput šalju već sada i daske, jer mi bi pošto poto htjeli da štamparija bude u Čemernici bar za 5–6 dana, u čemu ćemo i uspjeti, ako nas eventualno ne bi bogzna kakav takozvani vis maior pomeo.«

I dodatak u post-skriptumu:

»Druže Trinki, pošalji mi odmah oba ruksaka stvari u Čemernici, jer sam prljav i ušljiv.«

Hasan Kikić, prvi progresivni pisac u Bosni i Hercegovini, koji je svoje delo, a i život, vezao za sudbinu proletarijata, ostao je, četiri dana posle ovoga pisma, bez svojih ruksaka, na putu od nedovršene bolnice, štapske zgrade i štamparije za Skender Vakuf, »prljav i ušljiv«, kako sam reče, a čist zapravo kao vedro nebo nad Čemernicom, na Čemernici zauvek.